

КНЯЗЬ У ДОМОВОМУ ІНТЕР'ЄРІ ТА СЛУЖЕБНОМУ ОТОЧЕННІ: РЕЗИДЕНЦІЙ ДВІР КН. ВАСИЛЯ- КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО

Сфера приватного життя, емоцій та почуттів, психологічних особливостей людини доби Василя-Костянтина Острозького залишається практично закритою для історика, що зумовлено, зокрема, специфікою оприявлення цих складних аспектів життєдіяльності особи у писемних джерелах. Зазвичай ідеться про значну долю гіпотетичності дослідницьких висновків, адже історик змушений пересуватися по слизькому ґрунті «психоаналітики», намагаючись за допомогою незначної кількості фраз, слів та жестів «виписати» картину внутрішнього світу свого героя. Здавалося б, тут можуть стати в нагоді численні напрацювання сучасної зарубіжної історіографії, яка активно досліджує проблему внутрішнього та зовнішнього прояву людського «єго», емоційний світ осіб різного статусу та рангу в XVI–XVII ст.¹ Однак в основі переважної більшості цих робіт — людина західного культурно-емоційного типу, досить відмінна від особи руського магната, починаючи від зовнішнього образу і завершуючи ментальною системою, релігійними поглядами, манерами поведінки, побутовими звичками, загалом іншим «кодом» особистості (тобто складними конфігураціями свідомісних, підсвідомих та публічних/зовнішніх виявів). У нагоді можуть стати ґрунтовні праці польських істориків, однак і вони написані переважно на коронних матеріалах, а відтак — відображають тип коронного шляхтича, котрий багато в чому відмінний від типу руського магната. Більше того, коронний шляхтич часто сприймав свого «руського» співвітчизника як «іншого», а інколи — й «меншовартісного». Всі ці зауваги безпосередньо стосуються досліджень життя князя Василя-Костянтина Острозького, який практично не виїздив за межі своїх володінь (окрім сеймів та дуже важливих родинних справ; щоправда, під час своїх мандрів у чужому оточенні він міг дещо пристосовувати власні поведінкові моделі до інших стандартів), не навчався в університеті, не взурувався на «західний» варіант облаштування свого двору і т.д. Тобто, життєві настанови, вподобання та сам «психо-

¹ Див., наприклад, новітні праці з історії емоцій: *Rosenwein B. Worrying about Emotions in History // American Historical Review. 2002. Vol. 107.3. P. 821–845; Anger's Past. The Social Uses of an Emotion in the Middle Ages / Ed. by B. Rosenwein. Ithaca; London, 1998* та ін.

логічний тип» князя мав стати «місцеву закваску», базовану на традиціях і культурно-релігійних особливостях «Русі». Певні впливи «іншої системи» привнесла в особисте життя князя його дружина Софія Тарновська, а також старший син Януш, який здійснював мандрівки до Західної Європи, побував при імператорському дворі, прийняв католицтво й цілком органічно вписався у коронні поведінкові зразки як краківський каштелян.

Нарешті, магнатський двір та оточення князя, яке формував він сам, мали зворотній вплив на Острозького, що потребує детальнішого дослідження².

У цій статті ми зосередимо свою увагу лише на проблемі оточення Василя-Костянтина — географічного, речового та людського, тобто кількох площинах, в яких виявлявся внутрішній світ князя поза політикумом, де він був у прямому сенсі вдома. Всі інші прояви індивідуальності Острозького — релігійні інтенції, стосунки в родині, навіть подвійність імені та його осмислення самим князем, а також інші прояви індивідуального в повсякденному житті залишимо поза межами даної розвідки³.

Дім і резиденція в житті Василя-Костянтина Острозького: єдність чи дихотомія?

Для кн. Василя-Костянтина Острозького, як і для більшості людей різних часів і просторів, важливе значення мало оточення дитинства. Однак проблеми починаються вже з визначення місця і дати народження молодшого сина кн. Костянтина Івановича, великого гетьмана литовського. Довший час головним орієнтиром слугував надгробок князя, на якому повідомлялося: «Родися в граде своем Турове лета Божия нароженя

² Див. відповідні зразки: *Mączak A.* Dwór w systemach władzy i kultury europejskiej XVI–XVII wieku. Przegląd najnowszych badań // *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej.* Lublin, 1987. S. 167–178; *Ejusdem.* Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej. Wrocław, 2003; *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku.* Warszawa, 2006; *Steponavičienė D.* Lietuvos valdovo dvaro prabanga XIII a. viduryje — XVI a. pradžioje. Vilnius, 2007. P. 5–280 (бараторівневий опис віленського двору).

³ Стосовно релігійності князя нами вже опублікована низка студій: *Смерть кн. Василя-Костянтина Острозького у фізичному та духовному вимірах // Проблеми славяноведенья.* Брянск, 2008. С. 36–52; *Невидимий і видимий світ віри в житті кн. Василя-Костянтина Острозького // Проблеми славяноведенья.* Вып. 11. Брянск, 2009. С. 13–74; «Острозький Патріархат»: нездійснений церковно-політичний проект чи історіографічний фантом? // *Україна крізь віки.* Зб. наук. праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія. К., 2010. С. 306–336.

1527»⁴. Однак пізніше з'ясувалося, що він не автентичний. Утім, цей же рік як рік народження князя згадується і в «Острозькому літописці», але місцем його народження називається Дубно: «Князю Костантину родися син Василий в Дубне»⁵. Леонід Соболев твердить, що матеріали Литовської Метрики містять точну дату народження Василя Острозького — 2 лютого 1526 р.⁶ Він спирається на засвідчення 15-ліття Василя його матір'ю, княгинею Олександрою зі Слуцьких, другою дружиною гетьмана, під час судового процесу 11 січня 1541 р., який вона провадила з Беатою Костелецькою, дружиною старшого сина Костянтина Івановича Іллі: «Пры том княгиня Костеньтиновая [...] пред королем его милостью того доводила, иж петнадцат год сыну ее, князю Василью мает се выполнити о теперешним святе о Громницах, близ у пришлых»⁷. Громниця, язичницьке свято переходу від зими до весни, про яке згадувала княгиня, у православній традиції — Стрітіння Господнє. На той час воно святкувалося 2 лютого (за новим стилем 15 лютого). Народження саме на Стрітіння — доволі символічний, навіть містичний знак з огляду на особливе значення діянь Василя-Костянтина для Церкви. Це свято святкувалося більше тижня (в залежності від посту). Княгиня ж свідчила, що син народився «близ у пришлых», тобто за кілька днів по Стрітінню, після 2 лютого⁸. Для сучасників князя точна дата народження дитини, вочевидь, не мала такого важливого значення, як нині. Тож вже 11 січня під час судового процесу Жигимонт I визнав, що Василь Острозький «зуполные лета вжо мает», і йому може бути виділена й передана половина батькових маєтків⁹.

Вірогідним є народження князя в Дубно — другій головній резиденції Острозького після Острога. Хоча надалі родина Костянтина Івановича мешкала в Турові, де великий гетьман провів свої останні дні. Тож друга резиденція князів Острозьких Дубно могла бути лише місцем народження, але не дитинства Василя.

Свідомі ж дитячі роки Василя промайнули в Турові, оскільки по смерті батька саме Турів, а не Дубно, був визначений головним маєтком Олександри зі Слуцьких Острозької, переданим їй як вінова частина.

⁴ *Быков Н.П.* Князья Острожские и Волынь. Пг., 1915. С. 39.

⁵ *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1970. С. 126.

⁶ *Соболев Л.В.* Князь К.-В. Острожский как лидер «русского народа» Речи Посполитой. / Автореф. дис... кандид. истор. наук. М., 2002. С. 11.

⁷ Литовская Метрика. 12-я книга судных дел. 1540–1543 гг. Вильнюс, 2007. № 60. С. 60.

⁸ Відповідно до сучасного вшанування пам'яті нещодавно проголошеного святим кн. Василя-Костянтина Острозького варто використовувати григоріанський календар, тож день його народження мав бути після 15 лютого.

⁹ Литовская Метрика. 12-я книга судных дел. 1540–1543 гг. С. 60–61.

Коли Олександра з сином Василем везли тіло великого гетьмана для поховання в Київ, Ілля (котрий також супроводжував труну з тілом батька) наслав на Турів своїх слуг, які пограбували замок і забрали всі маєткові документи, зокрема, й заповіт Костянтина Івановича («што кольве речи ее милости у свирних было заховано, и привильи ей при-слушаючи и тестамент»). Щоправда, нічого з Турова не було вивезено: Ілля наказав все опечатати, а турівського намісника княгині ув'язнити, поставивши замість нього свого урядника. 5 жовтня 1530 р. у цю справу мусив втрутитися король Жигимонт I, який наказав Іллі «отпечатати» арештовані речі й документи та в присутності королівського дворянина передати їх Олександрі Слуцькій, удові гетьмана Острозького¹⁰. За королівським присудом маєтки Турів, Тарасів та Словенсько, записані великим гетьманом як віно своїй другій дружині, залишалися в її руках¹¹. Пізніше повірений кн. Василя Острозького говоритиме в суді, що його пан з дитинства «немалую трудность и шкodu себе быть розумел» від старшого брата Іллі, який розпоряджався його батьківщиною¹². Чотирирічний хлопчик міг бути свідком погрому в Турові, коли повернувся з матір'ю після похоронів батька з Києва. А відтак, «домова війна» прискорила дорослішання Василя. Уся система його виховання, вочевидь, як і для більшості шляхетської молоді, була спрямована на військову підготовку. Цьому сприяло і культивування образу батька як воїна-героя. Свою «науку» Василь отримав у Турові, який був містом його дитинства.

На жаль, нині немає жодної інформації про княжий двір у Турові за часів перебування там Василя-Костянтина Острозького: давнє місто досліджують лише археологи, чия увага зосереджена на давньоруському періоді¹³. Маємо лише фрагментарні матеріали про шарпанину з приводу турівських володінь. По смерті К.І. Острозького Турів хотів отримати єврей Песах Айзакович за суму боргу великого гетьмана, однак суд йому відмовив, позаяк місто було записане княгині у віно¹⁴. Олександра Слуцька-Острозька та старший син покійного гетьмана Ілля судилися з турово-пінськими владиками: вдова з Макарієм, а її пасинок — з

¹⁰ Акты ЮЗР Т. 1. СПб., 1863. № 93. С. 78–79.

¹¹ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie (далі — AS. Т. III. № 416. S. 385–387.

¹² *Соболев Л.* Борьба за наследство. С. 45, прим. 13.

¹³ Див.: *Лысенко П.Ф.* Древний Туров. Минск, 2004; *Гаусман М.* Исторический очерк местечка Турова, прежней столицы Туровского княжества. Минск, 1877.

¹⁴ *Грушевский А.С.* Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства XIV–XVI вв. К., 1902. С. 6; *Бершадский С.А.* Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. Т. 1. СПб., 1882. № 148. С. 186.

Вассіаном (зазначимо, що обом єпископам протегувала королева Бона)¹⁵. Каменем незгоди були церковні фондуші — надання К.І. Острозького: княгиня відібрала владичні корчми, частину мита, навіть на престольну Євангелію із записом надань чоловіка, а кн. Ілля заявляв свої права на «куничне»¹⁶. Варто також нагадати, що в 1535 р. Турів захопили московити (під командуванням воєводи Федора Телепньова-Оболенського) і спалили його¹⁷. На цей момент княгиня Олександра Острозька з дітьми мала перебувати в іншому, більш захищеному місці.

Цікавий фрагмент з життя княгині Олександри і малого Василя в Турові пов'язаний із дзвоном, який у 1530 р. був замовлений за 200 золотих у Кракові Ерхарду Контріфусору княгинею Геленою (так могла бути названа Олександра) Острозькою¹⁸. Якщо цей факт реальний, то дзвін замовлявся і встановлювався на соборну церкву княгинею вже по смерті чоловіка. Турівські дзвони не могли не відгукуватися емоційними сплесками в пам'яті Острозького щоразу, коли він приїздив у свою «дитячу» резиденцію.

Попри всі негаразди, що випали на долю Турова після смерті кн. Костянтина Івановича, він був містом дитячих років Василя-Костянтина, що мало б жити його теплі спогади упродовж усього життя. Невипадково Острозький так любив Турів і часто до нього повертався. У листах до Радзивілів пізнішої пори князь періодично зауважував, що їде відпочити чи полікуватися до Турова. Про жодне інше своє місто, й, зокрема, головні резиденції, Острозький не згадував так тепло і з такими емоціями. Вочевидь, саме там він почувався затишно. Можливо, саме Турів сформував нелюбов Острозького до великих прийомів, пишноти придворного життя та постійної «людської колотнечі», натомість заклав прагнення до розміреного спокійного життя й обмеженого лише найближчими слугами спілкування. Навряд чи може йтися про вікові особливості князя, адже згадки в листах про Турів нам відомі від 60-х рр. XVI ст., й вони «тягнуться» безперервною ниткою до останніх днів, тобто ледь не півстоліття. Можна висловити припущення, що в усій великій Острозьчині для Василя-Костянтина не було кращого місця за Турів¹⁹. Утім, довести це твердження важко.

¹⁵ Там же. С. 100–103, 108.

¹⁶ Грушевський А.С. Очерк истории Турово-Пинского княжества. С. 108.

¹⁷ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. II. Warszawa, 1852. S. 651.

¹⁸ Kolaczowski J. Wiadomości dotyczące się przemysłu i sztuki w dawniej Polsce. Kraków, 1888. S. 396.

¹⁹ Лысенко П.Ф. Древний Туров. Минск, 2004; Тураў. Тураўскае Евангелле. Мінск, 2004; Тураўшчына: Мінулае, сучаснасць, будучыня. Вип. 1–4. Тураў, Мінськ, 2000–2005.

Першою офіційною резиденцією князя після вступу його у свої спадкові права (з 40-х рр. XVI ст.) було Дубно. Близько 30 років князь «сидів на Дубні», де розбудував замок і княжі палати. Донині на брамі та у південному бастіоні Дубенського замку зберігся вимуруваний у цеглі герб княжого дому Острозьких. Щоправда, ці герби з'явилися з ініціативи Януша Острозького після успадкування ним батькових маєтків (про це свідчать аббревіатури: ЮСК=Януш Острозький, каштелян краківський, ЮККWBPKCS=Януш Острозький, каштелян краківський, волинський, білоцерківський, переяславський, богуславський, канівський, черкаський староста)²⁰. Можна сказати, що в Дубні Василь-Костянтин провів левову частку свого часу (близько трьох десятиліть), дуже рідко виїжджаючи до Києва, Вільна чи Кракова, а також на військові виправи. Ітинерарій князя за ці роки виглядатиме досить одноманітно — більшість документів були видані в Дубно.

Дубенський замок з часом став міцною фортецею, яка витримала не один штурм, але ніколи не була захоплена ворогом. Збережені донині дубенські бастіони є прикладом мурованих фортифікацій типу горнверка; вони були споруджені у точній відповідності з засадами нової італійської оборонної архітектури другої половини XVI ст. Внутрішній двір замку поступово набув ренесансного вигляду²¹. При зведенні бастіонів у верхній частині мурування був викладений з окремих цеглин князівський герб Острозьких. На частині дубенських гармат, які, за описами, «у Дубні зроблені», також відлили герб Острозьких (зберігся фрагмент гармати з гербом). Окрім того, замок був оснащений польськими гарматами та двома фальконетами з князівськими гербами; всього дослідники нараховують понад 40 гармат різних калібрів, 96 шмигівниць, 74 гаківниці, 7 мортир, 4 губчастих рушниць²². Серед іншого озброєння згадується і гармата майстра Симона Гавича, прикрашена різьбленим співочим дроздом з відкритим дзьобом, що сидить на гілці (датована 1541 р.).

Нині неочікувано гостро спалахнула дискусія щодо часу зведення головних укріплень замку. Традиційна версія про особливу роль Костянтина Івановича й самого Василя-Костянтина в його розбудові та укріпленні нібито знайшла документальне спростування. Зокрема, постановя

²⁰ *Пожарський А.* Герби на стінах дубенського замку // *Магдебурзькому праву у місті Дубні — 500 років.* Дубно, 2007. С. 90–91.

²¹ *Фуголь І.* Замок в м. Дубні Рівненської області // *Вісник Інституту Укрзахідпроект-реставрація.* Львів, 1995. № 3. С. 57–58; *Глушок О.В.* Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVII ст.). К., 2009. С. 38–39.

²² *Ричков П.А., Луц В.Д.* Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. К., 2002. С. 61–64, 138; *Мальченко О.* Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.). К., 2009. С. 113, 114, 202.

знаменитої Луцької брами, а відтак і самих головних укріплень замку, С. Юрченко датує 1623 роком на підставі угоди на будівництво та листування з цього приводу кн. Олександра Заславського як замовника з архітектором Якубом Медлені²³. Тож дослідник вимагає переглянути датування й Острозьких замкових укріплень, що видається явним непорозумінням. Адже в документі 1623 р. мова йде не про «браму» Дубенського замку, а про «башту» — знамениту збережену донині прибудову масивного надбрамного корпусу, розташованого фактично за брамою, але поєднаного з нею. Тож про жодне сенсаційне передатування та перетрибуцію Луцької брами в Дубно, а тим більше острозьких укріплень, не може бути й мови. Ця єдина брама-в'їзд до замку існувала вже принаймні на час облоги Дубна в 1579 р., тобто була зведена якщо не за Костянтина Івановича, то напевно за Василя-Костянтина. Звісно, за князів Януша Острозького та Олександра Заславського її ремонтували і могли перебудовувати, значні роботи провадилися в 1785 р., однак основа, яка дозволяє уявити Дубенський замок на час перебування в ньому Василя-Костянтина, залишилася й до сьогодні²⁴. Рада Михайлова підкреслює, що Луцька брама в Дубно, як і аналогічна споруда в Острозі, були «тріумфальними ворітьми», «репрезентаційними брамами», що поєднувалися з оборонними спорудами, але при цьому мали важливе символічне навантаження, як і подібні споруди в Давньому Єгипті та античній Греції²⁵.

Втім, ми не маємо джерел, які могли б засвідчити емоційне ставлення кн. Костянтина до Дубна. Певним показником прив'язаності Острозького до нього може слугувати той факт, що навіть після отримання Острога він фактично залишив за Дубном статус однієї з двох маєстатичних резиденцій. Особливе ставлення до Дубна обумовлювалося і його святинями; традиційно князь перебував піст у місцевому монастирі Чесного Хреста. Дослідники, щоправда, не приховують свого здивування тим фактом, що в Дубенському замку немає замкової церкви²⁶. Однак очевидно, що князь її не потребував, адже приходська церква не могла зрівнятися з монастирськими святинями, де постійно звучала молитва за Острозького й де він усамітнювався. Однак, існування дерев'яної каплиці в замку все ж не варто виключати. Невипадково саме в дубенських монастирях (напри-

²³ Юрченко С. Про час будівництва Луцької брами в Дубні // Магдебурзькому праву у місті Дубні — 500 років. Дубно, 2007. С. 92–94.

²⁴ Прищепя Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Продовження досліджень середньовічного Дубна // Археологічні відкриття в Україні. 2005–2007. К., 2007. Вип. 9. С. 282–285.

²⁵ Михайлова Р. «Луцькі ворота» Дубна (і не тільки Дубна) // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти. Дубно, 2008. С. 136–140.

²⁶ Ричков П.А., Луц В.Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 98.

клад, Преображенському) були іменні дзвони: зберігся один із датою 1572 р. та написом на фризі «Пан Гневош Ворон(ович) з жоною своєю надал до храма Преображения в Дубне»; є інформація, що тут був також дзвін, який подарував 1517 р. Костянтин Іванович Острозький²⁷.

Саме в Дубно Василь завів свій перший двір і створив своє «ближнє коло», представники якого потому перекочували з князем до Острога та до останніх днів життя були його слугами, клієнтами й «приятелями». Заставний документ Острозького на с. Івановичі Київського воєводства 1572 р. скріпили своїми підписами та печатками кілька волинських урядників — Роман Гойський, Григорій Букоємський та Петро Хом'як-Смордовський²⁸. Після перенесення резиденції в Острог, до Дубна, як вважають (однак це не підтверджено документально), перемістився старший син князя Януш. Проте власником Дубна все ж залишався Василь-Костянтин Костянтинович.

Цікавим видається факт, зафіксований у луцьких ґродських книгах під 20 липня 1599 р.: солеторгівець Михайло Педенкович скаржився, що через недбальство К. Острозького як власника міста обвалився дубенський міст, за право проїзду по якому Михайло вже заплатив ½ золотого та 500 топок солі. В річці затонув віз із 130 топками солі на суму 30 кіп лит. гр., а також покалічилися два воли²⁹. Недбальство Острозького до міського простору навколо своїх резиденцій-замків підкреслюватимуть й інші сучасники, що нині підтверджено археологічними знахідками³⁰. Подібні звинувачення все ж мали адресуватися міським урядникам князя та самоврядним органам міста, котрі й повинні були підтримувати відповідний стан мостів та укріплень.

²⁷ Там само. С. 138–139.

²⁸ ЦДДАУК. Ф. 49, оп. 2, спр. 771, арк. 1–2.

²⁹ ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 604.

³⁰ Див.: Прищепя Б.А., Позіховський О.Л., Романчук О.М. Попередні підсумки археологічних досліджень слов'яно-руських об'єктів в Острозі в 2004 р. // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. Нетішин, 2003/2004. Вип. 2–3. С. 120–127 (були проведені розкопки на площі 300 кв. м. (15 x 20 м) на північ від костелу Діви Марії та на території середньовічного ринку); Позіховський О. Грошовий обіг на Волині в XIV–XVII ст. (за матеріалами монетних скарбів у фондах Державного історико-культурного заповідника м. Острог Рівненської області) // Вісник Львівського університету. Історія. Вип. 39–40. Львів, 2005. С. 529–546; Прищепя Б.А., Позіховський О.Л., Романчук О.М., Чекурков В.С. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. // Археологічні відкриття в Україні. 2003–2004. Запоріжжя, 2005. Вип. 7. С. 262–265; Прищепя Б.А., Позіховський О.Л., Чекурков В.С. Розкопки на території «Нового міста» в Острозі // Там само. 2004–2005. К., 2006. Вип. 8. С. 311–315; Войтюк Т.С. Монетні та змішані скарби періоду середньовіччя чи XV–XVII ст. Південно-Східної Волині в колекціях Острозького державного історико-культурного заповідника // Краєзнавство. 2006. № 1–4. С. 164–169.

Острог не був «рідним містом» Василя-Костянтина: до нього як власник Василь-Костянтин в'їхав 1574 р. До того він лише кілька разів відвідував Острог (у 1553 р. разом із кн. Дмитром Сангушком задля його одруження з Гальшкою, племінницею кн. Василя). Довга боротьба за маєтки дому Острозьких, зокрема фамільний замок, наклали свій відбиток на сприйняття головного родового центру як здобутої твердині, символу неперервної могутності Дому. Однак для князя це місто було чужим. І попри те, що в замковій церкві лежали представники його роду, попри первинне значення Острога в маєстатичності Дому, Василь-Костянтин, схоже, не почувався в ньому комфортно. Перебування князя в Острозі навіть після 1574 р. не набагато перевищувало дубенські відвідини.

Та все ж сприйняття кн. Василя його оточенням передусім як «князя на Острозі» змушувало його публічно маніфестувати значущість головного родового гнізда. Це виявилось, зокрема, в його намаганні розбудувати замок, місто, його інфраструктуру, перетворити Острог у «волинські Афіни», «волинську Кафу» та своєрідну «копію» осідку короля. Творення великого магнатського центру для офіційної та публічної діяльності справляло враження особливої опіки князя над своїм родовим гніздом. Харизма Дому Острозьких знову «засяяла» над Острогом, чого власне й добивався Василь-Костянтин усіма своїми заходами. Від 1574 р. вона не «подорожувала» разом з особою князя, але «стаціонарно витала» над головним/«іменним» містом Дому³¹. Не випадково саме з цього часу Острог позначається європейськими картографами на більшості тогочасних мап.

Острозький замок не був надто великим (0,7 га; 64 м x 105 м, довжина земляного валу і посталого на його основі кам'яного муру по периметру становить 250 кв. м, ширина валу — 14–16 м). За часів Василя-Костянтина Острозького за межами замку надбудували Луцьку і Татарську вежі (самі вежі були зведені раніше, Василь-Костянтин лише їх надбудував), а в замку він змурував цілком нову вежу, котра й отримала назву «Нова». На 1603 р. фіксується також недобудована башта («без верху») та дерев'яна башта над мостом навпроти шпиталю. Припускають, що цими будівельними роботами займався відомий італійський архітектор Пьетро Сперендіо³². Княжою резиденцією була побудована ще в другій половині

³¹ Див.: *Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. V: Województwo Wołyńskie. Wrocław, 1994.*

³² Цікаву інформацію про нього зібрав В.С. Александрович: *Александрович В.С. Мистецьке середовище Острога епохи Академії (1570–1630-і рр. // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. Т. 1. Львів, 1995. С. 60–61; див. також: Логвин Г.Н. Замок в Острозі. К., 1959; Прищепя Б. Матеріали до реконструкції історичної топографії Острога доби Середньовіччя // Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць. Рівне, 2008. С. 23–28.*

XIV ст. «вежа мурована», котра з внутрішнього двору мала два, а назовні три яруси (Л. Рафальський зафіксував народні перекази про існування й четвертого ярусу³³). Костянтин Іванович дещо перебудував вежу (склепіння, форми бійниць) та укріпив її зовні. Перебудови XVIII–XX ст. істотно змінили зовнішній вигляд «вежі мурованої» (особливо прорубані вікна замість бійниць та нові перекриття). Лише стіни «вежі» тепер нагадують про її первісне призначення — укріпленої княжої резиденції. Ці стіни мають товщину 2–2,6 м, відповідно, вони могли витримати будь-який штурм та артилерійський обстріл, не кажучи про стінобитні знаряддя. У нижньому поверсі зберігалися найрізноманітніші запаси як щоденного вжитку, так і на випадок облоги. Прикметною деталлю є внутрішній колодязь, що зберігся й понині, він дуже глибокий і його основне призначення полягало у забезпеченні питною водою обложених ворогом оборонців. Головний вхід до вежі розміщувався у другому ярусі, тож дерев'яні сходи до нього можна було легко знищити, перетворивши «вежу» у цілком неприступну фортецю. Вважається, що в будівництві «вежі мурованої» сплелися місцеві традиційні (галицько-волинські) принципи будівництва та прийоми готики³⁴.

Ось як описується «вежа мурована» в акті поділу маєтків між Янушем та Олександром Острозькими 1603 р.: «В неи ест: издебка мурована, подле неи саля; с той сале — издебка склеписта; издебка на вежи, пред нею — сюнка малая и саля на верху. И то все, што ест под тою вежою мурованою. До того ж склеп, который ест при той вежи, в котором ест скарбница княжати его милости старого, и пивница мурована под тым склепом и мур увес, которые от того склепу идет под башту новую и кухню деревеную. Студня мурованая, которая есть в дединцу»³⁵. А опис 1620 р. засвідчує, що палати мали 13 верхів, покритих гонтом. Історики архітектури на цій підставі припускають, що вежа мала складну композицію у вигляді бань, шатрів, «а можливо й більш незвичних форм», а це передбачало багатство оформлення князівської резиденції³⁶. З іншого боку, зазначається, що палати могли продовжуватися дерев'яними прибудовами, де князі мешкали в певні періоди року.

³³ Рафальський Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864–65 году. Почаев, 1872. С. 9.

³⁴ Детальніше див.: Годованюк О. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина. Вип. 1. Львів, 1995. С. 40–58; Сендульський А., свящ. Город Острог // ВЕВ. 1882. № 1–2. С. 1–13; № 3. С. 39–57; № 4. С. 73–88; № 5. С. 107–119.

³⁵ Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. Київ, Острог, Нью Йорк, 2004. С. 88.

³⁶ Ричков П.А., Луц В.Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 55.

Головні князівські прийомні покої, а також сполучені з ними гостьові кімнати знаходилися на другому ярусі мурованого замку: тут проводилися учти, офіційні прийоми, свята. Столова кімната була чималою (п'ять вікон, високе склепіння) і вміщала три довгі дубові столи та лави, піч і велику шафу зі столовим сріблом. Поряд знаходилася спальня та канцелярія князя, які виглядали досить скромно. Опис 1620 р. фіксує не надто вишукану обстановку: важкі столи та лави, серед яких виділялося лише одне крісло з підлокітниками, обтягнуте чорним сап'яном. Ліжко князя також було дерев'яне, покрите шкірою ведмедя, і, схоже, прикрашене балдахіном (він згаданий в описі — з червоного оксамиту з позументом)³⁷. «Ліжко велике» кн. Януш по смерті батька перевіз із Острога до Дубна. Інтер'єр покоїв прикрашали: печі та каміни, обкладені зеленими кахлями місцевого і волоського виробництва (збереглися кілька зображень: лицар зі щитом із зображенням голови бика, «краб» з трьома головами, жінка³⁸); венеціанське скло у вікнах (був запас і гданського скла); образи в кутку та шабля під ними. Між іншого, в покоях були й «альтани» (туалет?), вивід з яких був зроблений з високоякісної міді («рура медяна для збігання води»)³⁹.

Дослідники вважають, що замкові майстри (ремісники) практично забезпечували побутові потреби князя і його двору, що й зумовлювало його якісне наповнення. З огляду на це, дивною видається відсутність обов'язкової на той час для княжої резиденції портретної галереї Дому Острозьких та споріднених Домів, замалим виглядає й число образів. Особливо незвичним цей факт постає в контексті інформації про малярський осередок в Острозі, що фіксується вже з середини 1570-х рр. На 1576 р. малярів було шестеро, стільки ж, як і у Львові, що перетворює княжий «град» у малярський центр Волині з таким же значенням, як Львів для Галичини⁴⁰. Відомі такі малярі: у 1576 р. — Богдан, Духнич, Лазко Гаврилович, Дашко, Харитон⁴¹; в описі 1603 р. згадується Федір — «слуга князя Острозького», а також маляр Ян; Петро фіксується в джерелах у 1610–1622 рр., можливо почав працювати раніше; Іван Ставрович згадується у 1603–1609 рр.⁴². На особливу увагу заслуговує Дашко, який жив

³⁷ Regesta skarbcza ksiąząt Ostrogskich w Dubnie spisane w roku 1616 // Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce. T. 6. S. 213.

³⁸ Годованюк О.М. Острозькі кахлі // Народна творчість та етнографія. 1971. № 3.

³⁹ Ковальський М.П. Етюди з історії Острога. Нариси. Острог, 1998. С. 15; Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття. С. 295.

⁴⁰ Александрович В.С. Мистецьке середовище Острога епохи Академії (1570–1630-і рр.) // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. Т. 1. Львів, 1995. С. 63.

⁴¹ Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття. С. 50.

⁴² Александрович В.С. Мистецьке середовище Острога епохи Академії (1570–1630-і рр.). С. 63; Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття. С. 95.

у Острозі тривалий час (відомий з сер. 1570-х рр. до 1603 р.) на «престижній» вулиці — Красна Гора. А Іван Ставрович виконував замовлення Олександра Загоровського та Анни Гойської, які навіть судилися за нього, що підкреслює професійний рівень майстра⁴³. Гринь Іванович був широко обдарованим майстром: маляр, гравер по дереву та сталі, столяр, виготовляв шрифти для острозької друкарні (залишив Острог у 1582 р.)⁴⁴. Щоправда, князі Острозькі нерідко користалися послугами малярів з чужих володінь. Зокрема, в 1593 р. замойський маляр (імовірно, Криштоф Бистрицький) малював портрети Януша та Костянтина Острозьких. Пізніше Ян Красінський малював для Катерини з Острозьких Замойської портрети її діда Василя-Костянтина та дядька Костянтина Костянтиновича Острозьких⁴⁵.

Як вказує В. Александрович (дослідник віднайшов досі невідомий опис Дубенського замку), портретна галерея Острозьких зберігалася в Дубенському замку, який віддавна був головним осідком князя й улюбленою його резиденцією. Туди Януш Острозький після смерті батька перевіз навіть острозькі гармати з його гербом, виліті на замовлення старого князя у Львові та Гданську, і трофейні (можливо ще часів Костянтина Івановича) гармати з московськими княжими гербами⁴⁶.

«Речове оточення» князя в Дубні та Острозі

Дім кожної людини завжди наповнений речами, котрі багато чого можуть оповісти про свого господаря. «Речовий світ» кн. Острозького,

⁴³ Можливо хтось із них є автором «княжих ікон» Святого Миколая (збереглася його фотографія 1919 р., зроблена В.А. Камінським (НБУВ ІР. Ф. 160, спр. 907) та Параскеви-П'ятниці (Волинська ікона: питання вивчення, дослідження та реставрації. Луцьк, 1996. С. 30).

⁴⁴ Бондарчук Я. Формування колекції ікон Острозького історико-культурного заповідника // Волинська ікона: питання вивчення, дослідження та реставрації. Луцьк, 1996. С. 30–32; *Її ж.* Іконопис Острожчини XVI–XVII ст. // Там само. Луцьк, 1997. С. 57–59; *Її ж.* Синтез засад середньовічної та ренесансної духовності в іконописі Острозького осередку другої половини XVI — першої половини XVII ст. // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Вип. 5. Рівне, 2000. С. 109–121; Александрович В. Словник малярів Волині XVI–XVII ст. // Там само. Луцьк, 1998. С. 45–68; *Його ж.* Західноукраїнські малярі XVI ст.: шляхи розвитку професійного середовища. Львів, 2000. С. 181–184; *Його ж.* Мистецьке середовище Острога епохи Академії (1570–1630-і рр.) // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. Т. 1. Львів, 1995. С. 59–73.

⁴⁵ Александрович В.С. Українське портретне малярство XVI–XVIII ст. Наближення до історії // Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом. К., 2006. С. 54.

⁴⁶ Regesta skarbcza książąt Ostrogskich w Dubnie spisane w roku 1616 // Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce. Т. 6. S. 217. Інформація про опис Дубенського замку надана нам В.С. Александровичем в усній формі (дослідник планує опублікувати опис), за це складаємо колезі велику подяку.

джерелом якого слугують інвентарі та описи замків, — неабияка цінність для дослідника. В описі Дубенського замку 1615–1616 рр. детально перераховані речі, які були вивезені Янушем Острозьким з Острога по смерті батька. Ця обставина пояснює, чому на 1620 р. острозька княжа резиденція мала доволі скромний вигляд. Зокрема, у Дубні були срібні позолочені ліхтарі та лампи (а відтак, покої в Острозі освітлювалися вишуканими ліхтарями), підсвічники вказують на користування свічами, для підрізання яких були спеціальні маленькі ножиці. Реєстр засвідчує наявність численних наборів столового срібла: ножів, виделок, індивідуальних тарелей та великих мис і полумисків, позолочених ємностей для вина, кубків, чарок, розтруханів, сільничок зі спеціальним мистецьки оздобленим отвором для висипання, таць. Всі прибори були срібні, або посріблені й позолочені. Князі Острозькі, як і європейські можновладці, мали срібні покойові дзвоники, щоб викликати слуг, серветки, кришталеві та порцелянові кімнатні прикраси й посуд, срібний гранчастий та вишуканий турецький каламарі для чорнила, поліровані дзеркала в оправках і численні набори найрізноманітніших дорогих тканин, шовкових подушок, простирадл та іншої білизни.

У княжій скарбниці переважала цінна зброя та кінська зброя: шаблі (в описі спеціально виділена «шабля, оправлена золотом, небіжчика князя старого», ще одна шабля «оправлена золотом, саджена каменями, від князя його мосці Костянтина», а одна позолочена шабля була куплена аж за 6 тис. талярів(!), 46 прикрашених шабел для гайдуків княжого почту з Острога, а також строїв з дорогих тканин для них же понад 100), мечі*, тесаки (зокрема «князя його мосці старого» у оксамитових піхвах), сагайдаки, луки, рушніці, півгаки, пістолети, рушніці (причому одна з них — Альбрехта Ласького, а інша — «з Острога від князя його мосці», прикрашена кісткою, і три рушніці в кривих ложах «князя старого»), мушкети, палаші, бердиші, панцирі, шишаки, порохівниці, трубки зі слонової кістки, хоругви, численні коштовно прикрашені сідла, стремена, остроги, наголовники для коней з коштовних прикрас, турецькі гаптовані рукавиці, посріблені труби з вишитими та мальованими прапорцями, бубни, підвісні дзвоники, невеликий посріблений столик, навіть складані драбинки й оздоблені замки тощо. Окремо фіксуються ознаки влади (як трофейні, так і дарунки чи спеціально виготовлені на замовлення): дорогоцінні булави, бунчуки, посріблені нагайки, срібно-позолочені пояси, палаш волоського господаря. Підкреслимо наявність значної кіль-

* У 1895 р. під час археологічних розкопок в Острозькому замку був віднайдений меч і 5 мідних монет, викуплений за 15 руб. меч був переданий до Київського музею — Інституту історії матеріальної культури РАН (СПб.). Архив. Ф. 1, 1895 г., ед. 293, л. 243 об.–244.

кості годинників, серед яких виділяється один великий у зеленій оправі із дзвониками. Згадується «машкара залізна», тобто залізна маска, скоріш за все — рицарський обладунок. Зауважимо також існування загадкового фрагменту: «гроші погані і форми для лиття (биття) монет».

Для прикрас кімнат і одягу зберігали численні шкури вовків, лисиць, видри, борсука, ведмедя, а також вишуканих горностаїв, соболів, чорних лисів, навіть тигрові, леопардові та лев'ячі шкури; для прикрас стін — роги оленів, лосів та ін. тварин, крила орлів, красиве пір'я екзотичних птахів. Реєстр містить інформацію про численні «образи», як сакральні, так і світські, зокрема сюжетні. Серед них виділяються «образи московські», тобто ікони візантійського письма, котрі напевно належали Костянтину Острозькому.

Реєстр закінчувався розділом про клейноди: дорогоцінні ланцюги, прикраси жіночі та чоловічі (начолок для голови з дорогоцінним камінням — такий бачимо на портреті Софії Тарновської; персні з діамантами та рубінами, запони з діамантами, вістря для кіти з діамантами, рубінами і п'ятьма перами «уріанськими», намисто і діадеми, срібно-кришталевий ошийник для коня тощо). На жаль, цей опис клейнодів обривається на півслові, а серед речей, що напевно належали Костянтиніві Острозькому, згадані лише його срібна печатка («небіжчика князя їх моєці старого») та «золота твар/обличчя» (ймовірно, відома «медаль» із зображенням Василя-Костянтина у профіль, виготовлена, судячи з напису, вже по його смерті на замовлення сина Януша в одному примірнику для нього особисто як пам'ять про батька)⁴⁷. Увесь наведений опис речей Дубенського замку, який частково фіксує вивезені з Острога речі, вказує, що оформлення княжої резиденції в Острозі за часів кн. Костянтина Острозького мало би бути не таким уже й скромним⁴⁸.

Нарешті, кілька слів про залишені «матеріальні» сліди побуту Острозького, тобто про ті пам'ятки, які реально збереглися й до сьогодні. На замовлення князя в 1575 р. німецький майстер Лука Фріделант з Гданська виготовив два латунні (іноді пишуть бронзові чи мідні) підсвічники, що засвідчує напис: «Mith. Gottes. hilfe G. Os. Mish. Lucas Fridelant. Anno (варіант: v Danci) 1575». На підставках обох із них був зроблений відповідний напис: «Constantinus Constantino Dei gratia Dux Ostrogiae, palatinus kiowien(sis), marsalcus terre woliniens, capitaneus wolodimirien(sis) aecet». Ці підсвічники (168 x 136 см, 275 кг) були зроблені у формі світо-

⁴⁷ Regesta skarbcza książąt Ostrogskich w Dubnie spisane w roku 1616 // Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce. T. 6. S. 210–221.

⁴⁸ Див.: *Letkiewicz E.* Klejnoty renesansowe w Polsce. Zarys faktografii zabytków związanych z domami panującymi w Polsce w latach 1505–1600 // *Biżuteria w Polsce*. Toruń, 2001. S. 69–80.

вого дерева (починається із землі і завершується вогниками свічок); гілки-розгалуження (крона дерева) мали п'ять паростків для свічок; круглу підставку підтримували три леви. Дослідники вважають, що ці досить дорогі речі князь виготовив для двох своїх головних резиденцій — Дубна та Острога, в замках яких вони й зберігалися⁴⁹. Це замовлення, як видається, свідчило про княжий смак, обумовлений ренесансними мистецькими віяннями та перебуванням при королівському дворі. Дослідники вважають, що замовлені були не два, а більше підсвічників, оскільки точно такий знаходився перед великим вівтарем Успенського собору Печерського монастиря⁵⁰. Підсвічник, що нині зберігається в Острозькому краєзнавчому музеї, був подарований Богоявленській церкві з Житомирського давньосховища архієпископом Антонієм (Храповицьким) у 1908 р.⁵¹ Зламом XVI–XVII ст. датується також пивний кухоль з мушлі та турбоплава (майстер Єжи Гоффман), який нині знаходиться в Музеї кн. Чорторийських у Кракові⁵². Невідомо, чи Острозький замовляв ще щось із ужиткових речей за кордоном, оскільки описи його острозької резиденції зроблені вже після її занепаду і розтягання найцінніших предметів. А відтак, нині годі відтворити справжній вигляд княжих палат за життя Василя-Костянтина: описане вище «убозтво» є результатом спустошення княжого гнізда. Підсвічники також були винесені (точніше, вкрадені) слугами і збереглися цілком випадково (ймовірно, через свою масивність та вагу), а їх походження також вдалося встановити лише за написами. Невідомо, скільки ще речей Острозького перебуває по музеях неатрибутованими. Скажімо, у описі «вежі мурованої» 1542 р. згадуються лицарські обладунки, одяг, зброя, 21 книга (вочевидь, ішлося про замкові судові книги, а не особисту бібліотеку князя) і, ймовірно, тут же був і княжий архів⁵³.

Відомо також, що в мурованій вежі знаходилася й скарбниця: «склеп, который ест при той вежи, в котором есть скарбница княжати его милости

⁴⁹ Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XIV–XVIII ст. К., 1973. С. 122; Бондарчук Я.В. Синтезування середньовічних та ренесансних принципів художньої стилізації в декоративно-ужитковому мистецтві Острозького осередку другої половини XVI — першої половини XVII ст. // Українська культура. Вип. 7. Рівне, 2002. С. 48–49; Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища. Житомир, 1993. С. 12.

⁵⁰ Ричков П.А., Луц В.Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 140.

⁵¹ Опись имущества Острожской соборной Богоявленской церкви. 1891–1940-е гг. — з приватної колекції О.С. Шереметьєва.

⁵² *Bujańska J. Roztruchan złotnika wrocławskiego w Zbiorach Czartoryskich w Krakowie // Roczniki Sztuki Śląskiej. T. 2. 1963. S. 122–124.*

⁵³ Ковальський М.П. Етюди з історії Острога. С. 15.

старого»⁵⁴. Сучасники оповідали легенди про підземелля Острозького замку, наповнені діжками із золотом та сріблом. Несподіваним доказом цих чуток став інвентар 1620 р., в якому зазначалося, що в підземеллі замку, в двох коморах за залізними дверима на гаках переховувався княжий скарб. Двері закривалися на замки, спеціальні ланцюги та закрутки зі скобелями. Підскарбій литовський Тризна повідомляв, що там знаходилися бочки із золотом та ламаним сріблом, скрині з монетами, коштовна зброя та обладунки, низана перлами упряж і сідла тощо⁵⁵. Можливо, саме там (якщо не в палатах) зберігалося й рухоме майно князя, описане після його смерті. На жаль, зберігся лише фрагмент цього опису. В ньому виділені срібні речі, серед яких з іменем «старого князя» зв'язана лише шабля в дорогоцінній оправі*, інша шабля з рубінами та смарагдами у срібних піхвах належала «небіжчику Михайлу Заславському»; тут згадується також «позолочена булава царя турецького» та три срібні турецькі каламарі; опис іншого «склепу» починався якимись «клеюдами португальського короля» та великим ланцюгом П. Шидловецького (речі Шидловецького потрапили до Острозького, ймовірно, через Софію Тарновську; в 1570 р. князь продав «кам'яницю Шидловецьку»^{56,57}). А в описі рухомого майна Дубенського замку 1616 р., як уже зазначалося, перераховані цінні предмети «старого князя»: дорогоцінна зброя та кінська упряж, численні подарунки короля, кримського хана чи калги, волоського воєводи, відданих слуг князя, ікони в золотих та срібних окладах, прикрашених дорогоцінним камінням, книги (рукописні й друковані) в ошатних оправках, багаточисельні столові прибори позолочені, зі срібла з інкрустацією дорогоцінними каменями, срібна печатка київського воєводи тощо⁵⁸. Втім, усі пізні описи замків та їх підземель здійснювалися після смерті К. Острозького; на той момент спадкоємці вже встигли порозбирати гроші та найцінніші речі, тож вони й не потрапили до списку.

⁵⁴ Там же. С. 118.

⁵⁵ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Warszawa, 1913. S. 100, 108.

* Ймовірно, це й була та коштовна шабля, вартість якої вимірювалася в 6 тис. талярів. — Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. К., 2007. С. 170.

⁵⁶ ЛНБ ВР. Ф. Радзимінські. 181/VI-4, ч. 3, арк. 247 (посилання на книги Коронної Метрики — кн. 109, арк. 248).

⁵⁷ Archiwum Państwowe w Krakowie (Wawel). Archiwum Sanguszków, rkps 68, k. 8–25.

⁵⁸ Regestra skarbcza książąt Ostrogskich w Dubnie, spisane w roku 1616 // Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce. Т. 6. S. 208, 210–212; текст реєстру з незрозумілою метою (краще було б подати цілком сам документ) переказала Т. Дмитренко: Скарби Дубенського замку // Магдебурзькому праву у місті Дубні — 500 років. Дубно, 2007. С. 79–84.

Згідно з практикою короля і більшості магнатів Речі Посполитої, Костянтин Острозький возив із собою значну частину скарбу. Так, в одному з описів вказується, що в князівському обозі було: 3000 позолочених полумисків, кілька тузинів (дюжин) талярів із щирого золота або «позолочених», кілька тузинів срібних талярів, кілька тузинів срібних ложок, шість срібних великих мисок, велика срібна ванна з позолоченими обручами, незліченна кількість чарок та кубків тощо⁵⁹.

Про розкіш князівського побуту свідчить лист Костянтина Острозького до Себастьяна Любомирського від 2 липня 1599 р. з проханням посприяти в набутті мармуру, який добувався в маєтках «пана і приятеля» у Спізькому старостві. Острозький сповіщав, що посилає свого муляра Миколая, знавця того, який саме мармур треба виламати та витесати і як його «водою доправити». Цей лист, збережений в оригіналі з підписом та печаткою князя, засвідчує, що він продовжував оздоблювати Острозький замок⁶⁰, однак невідомо, на що мав піти місцевий мармур⁶¹. Завдяки описові 1603 р. можна назвати імена мулярів, котрі могли виконувати певні замкові роботи — розбудовувати й прикрашати споруди: Павло, Петро, Ян (цей, імовірно, найбільш досвідчений і талановитий, адже мешкав на Ринковій площі, а два інші — на околиці міста)⁶².

Отже, як бачимо, «речовий світ» Острозького відповідав його має-стату, особливо численні коштовні речі, які маркували всі головні сфери життя магната. Першорядне місце серед них належало військовій справі, відповідно, левову частку князівських скарбів займали військові обладунки. Значну частину речей займали столові прибори для учт. Третє місце, кількісно й за своєю вартістю, посідають прикраси княжих кімнат та одяг — зовнішні прояви могутності, значущості та достатку дому Острозьких. Лише «цікавинки» з особистих речей вказують на певні інтереси, потреби та смаки Василя-Костянтина.

«Волинські Афіни»: в пошуках «уявного прототипу» Острога

Лексема «Волинські Афіни» — витвір острозьких панегіристів. Сучасні дослідження міст середньовіччя і нової доби нерідко вказують на певне свідоме «копіювання» символів славетних історичних міст під час розбудови міст-резиденцій. Тож питання, чи був у кн. Острозького якийсь

⁵⁹ Łoziński W. *Życie polskie w dawnych wiekach*. Kraków, 1974. S. 220, 244–245.

⁶⁰ ЛНБ ВР. Ф. 91 Радзими́нські, спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 228, 229 зв.

⁶¹ В.С. Александрович вказує на збережений мармуровий портал у стінах замку: Александрович В.С. Мистецьке середовище Острога епохи Академії (1570–1630-і рр.) // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. Т. 1. Львів, 1995. С. 61.

⁶² Там само.

взірець — «історичне місто» чи резиденція — при розбудові його центральної «столиці»? Відповісти на нього доволі складно, тож у цій статті йтиметься переважно про формулювання проблеми.

Костянтин Іванович повністю перебудував укріплення замку: звів кам'яний мур та дві оборонні башти за ренесансними зразками. Збережена Кругла, або Нова башта з цегляним аттиком-короною із зубцями, фронтонами та стовпчиками постала вже за Василя-Костянтина; її іноді порівнюють із «гігантською князівською короною, яка прикрашає фантастичну голову кам'яного велетня, що грізно дивиться очима-стрільницями в невідому далечінь». Нова башта стане своєрідною «візитівкою» архітектурних споруд, зведених Острозькими⁶³. Нагадаємо, що в геральдичній схемі княжих родів справді використовували символічне зображення «княжої корони» з зубцями. Тож ця «прикраса» могла символічно маркувати саме ідею княжої влади Божою милістю, а не королівським наданням.

На надбрамній вежі знаходився малий годинник («зегар»), який відбивав години та програвав певну мелодію. Тож символічно князь «володів часом», власним та своїх підданих. А на кінець життя Василя-Костянтина острозький замок мав п'ять ярусів зі шпилем та великий годинник із боєм над в'їзною брамою (дзигар залізний з цимбалом згаданий і в описі 1620 р.)⁶⁴. Замок оточував рів із водою, через який можна було перебратися перекидним на ланцюгах мостом. Замок-фортеця для книжників та богословів міг асоціюватися з образом «непоборимого» та «богохранимого граду», що утверджував могутність Дому Острозьких, їх князівського маєстату.

Інакше виглядає родовий замок Острозьких в описах 1620 р., 1621 р. та 1654 р.: залишений нащадками, він поступово руйнується, покрівля обвалюється майже на всіх будовах, шибки у вікнах вибиті, речі лише громіздкі й малоцінні. Все нагадує руїну колись могутнього родового гнізда⁶⁵. Тож матеріали цих описів не надаються для відтворення княжої резиденції за життя Василя-Костянтина.

Сакральним центром замкового простору був, звісно, храм. Замкову Богоявленську церкву перебудували близько 1521 р., надавши їй оборонних функцій: північна стіна стала частиною оборонного замкового муру завдяки масивній прикладці до 2,8 м, що збільшило товщину стіни майже вдвічі; в ній влаштували бійниці (два яруси стрільниць), добудували

⁶³ Ричков П.А., Луц В.Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 57.

⁶⁴ Перлштейн А. Описание города Острога. М., 1847. С. 3; Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття. С. 185.

⁶⁵ Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття. С. 185–186, 292–296, 363–364.

також верхній прохід для воїнів із зубцями-мерлонами на уступі⁶⁶. Церква набула вигляду великого шестистовпного, триабсидного храму з п'ятьма банями. Вона не мала нартексу; досередини потрапляли через західні та південні двері. Підлога церкви була викладена керамічними плитами, які прикрашали храм також зовні. У будівництві церкви використали елементи готичного стилю (стрільчасті арки в інтер'єрі, кам'яні різьблені портали та обрамлення вікон)⁶⁷. На жаль, сучасний вигляд храму невідповідний до того, який існував за часів Василя-Костянтина; від старої будови залишилася лише північна стіна (перебудову здійснювали на базі руїн церкви у 1883–1891 рр.). На сьогодні зберігся напрестольний хрест з Богоявленського храму початку XVII ст.⁶⁸

Зупинімося на посвяті замкового княжого храму Богоявленню, яка мала глибокий сенс. У давньохристиянському та ранньому східному варіанті (нині його дотримується Вірменська Апостольська Церква) Богоявлення поєднувало Різдво, Поклоніння волхвів та Хрещення Господнє. Пізніше у Православ'ї його ототожнили лише з Хрещенням в Йордані, коли відбулося явлення Бога в повноті Трійці (Бог-Син хрестився, Бог-Отець промовляв з небес, Дух Святий сховався у вигляді голуба). Саме цей сенс Теофанії/Богоявлення за часів будівничих замкового собору та ініціаторів його перебудов, власне Костянтина Івановича і його сина Василя, вкладався у таку посвяту. Тож через посвяту храму Острозької зробили сакральним символом своєї домової резиденції Явлення Господа серед людей. Не можна не побачити в цьому глибокого символізму дії й позначення вічного Господнього Явлення в осерді «богохранимого граду» «Божою милістю» роду князів Острозьких.

Богоявленський собор мав для князів Острозьких «тривимірне» значення: сакральний центр і усипальниця роду, укріплення та місце збері-

⁶⁶ Ричков П.А., Луц В.Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 58; Годованюк О.М. Монастирі та храми Волинського краю. К., 2004. С. 78–79. У зв'язку з повною перебудовою храму в останній чверті XIX ст. особливе значення мають спостереження, здійснені до перебудов архітекторами В. Дейнекою (1875–1876) та І.В. Штромом (1864): РГИА (СПб.). Ф. 1284, оп. 225, спр. 123, арк. 99–104, 300–307.

⁶⁷ Див.: *Luszczkiewicz W.* Ruina Bogojawleńskiej cerkwi w zamku Ostrogskim na Wołyniu // *Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Polsce.* Kraków, 1886. Т. III. Zesz. III. S. 67–92; *Городецкий М.* Древний Богоявленский храм в Остроге // *Исторический вестник.* 1892. Кн. 1. С. 224–230; *Иодковский И.И.* Церкви, приспособленные к обороне в Литве и Литовской Руси // *Древности. Труды комиссии по сохранению древних памятников, состоящей при имп. Археологическом обществе.* М., 1915. Т. 6. С. 260–261; *Маслов Л.* Богоявленський собор в Острозі // *Волинь.* 1942, 22 лютого (Рівне).

⁶⁸ *Бендюк М.* Сакральний хрест: історія, типологія, криптографія і символіка // *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині.* Вип. 1. Острог, 2006. С. 254–257.

гання задокументованої родової пам'яті. Сакрум храму проартикульований у заповіті Іллі Острозького 1539 р., де наголошується на перебуванні в соборі двох шанованих родових образів — намісного Святого Богоявлення (на Йордані) та Богородиці. Що ж до поховань предків, то для Василя-Костянтина більше значення мав Успенський собор Києво-Печерської Лаври, де лежали його батько, дядько (Михайлов), можливо, прадід (Василь Красний) та один із старших (другий у родовому списку) князів Острозьких — схимник Федір/Феодосій у ближніх печерах. Вважається, що в Богоявленському храмі зберігалися всі найважливіші документи князів Острозьких («права і привілеї княжат Острозьких»). Вони були складені в скрині і переховувалися у склепах чи на хорах церкви. Архівом у 1603 р. опікувався Ольбрахт Заблоцький, який розбирав документи і переписував їх у процесі поділу маєтків між Олександром та Янушем у 1603–1604 рр.⁶⁹ Петро Кулаковський опублікував цікавий документ про самовільний перегляд у 1619 р. службниками покійного Януша-Павла Олександровича, онука кн. Василя-Костянтина, старого архіву княжого Дому. Почувши про смерть патрона в Любліні, вони увірвалися до Богоявленської церкви і наказали попу Івану відімкнути приміщення зі скринями на другому поверсі, де зберігався архів. Метою службників були привілеї на свої маєтки. Отже, «на горе (тобто, на хорах — В.У.) в замкненому бібліотека, обряди и спряты церковные (тобто, ризниця — В.У.), также скрыни з разными привилеями, листами граничными и иншими справами поважными, князтву и ключу Острозскому и иншим маєтностям до справ належачими, еше по смерти того ж княжати его милости пана воеводы киевского там зложоных и до делу княжати его милости пану краковскому належачых нерозобранных мел»⁷⁰. Тож частина архіву, що стосувалася частки кн. Януша, і книги були перенесені в Богоявленський храм вже по смерті В.К. Острозького. Відповідно, за життя Василя-Костянтина вони зберігалися в іншому місці — в княжих палатах та підвальній скарбниці Острозького.

У Богоявленській церкві співав досить великий хор, котрий, імовірно складався з учнів та наставників Острозької школи⁷¹. Цей хор мав двох басистів, 6–8 тенорів, двох альтистів та дискантів, загалом близько 15 осіб (краківська королівська капела на Вавельському замку складалася

⁶⁹ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 59, 149.

⁷⁰ Кулаковський П.М. Епізод з історії клієнтури князів Острозьких // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. Нетішин, 2003/2004. Вип. 2–3. С. 59; Вихованець Т. Острозькі храми XVI — середини XVII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Історичні науки. Вип. 13. Острог, 2008. С. 167.

⁷¹ У 1596–1603 рр. богоявленським протопопом був Ігнат Наливайко (ймовірно, родич Даміана/Дем'яна та Семерія/Северина) (НБУВ ІР. Ф. VIII, спр. 230, арк. 19, 42.).

з 15–20 хористів)⁷². З хором пов'язане виникнення й популяризація знаменитого «острозького наспіву» (його появу музикознавці відносять до останньої чверті XVI ст.)⁷³, три твори якого були загальнознані: «Блажен муж» (псалом із Всенощного бдіння), кондак Богородиці «Возбранной воєводі» та задостойник «О тобі радується» з Літургії Василя Великого. Особливою художньою вартістю вирізнявся наспів візантійсько-болгарського походження, який традиційно іменується «острозьким» — «Достойно єсть»⁷⁴. Саме цей твір демонструє симбіоз місцевої традиції, візантійського канону та «латинських» впливів світської професійної інструментальної музики.

Зупинимося й на інших острозьких церквах, адже про сакрум міста промовляє увесь «набір» їх посвят. У нижньому замку здавна стояла ктиторська Успенська чи Пречистенська церква з розташованим поруч єпископським двором. Її прихожанами були слуги князя, деякі з них заповідали й поховати себе в цьому храмі (так вчинила Марія Томилівна Боровицька своїм заповітом 6 серпня 1591 р.⁷⁵)⁷⁶. Навпроти Пречистенської стояла Микільська церква, чи не найстаріша в місті, яка, вважається, була заснована ще в XIV ст. за Данила Острозького (хоча збережений текст його фундаційної грамоти вважається підробкою)⁷⁷. Василь-Костянтин Острозький 17 квітня 1592 р. підтвердив привілей микільських підданих не платити податок на князя⁷⁸. Нині від цього храму зберігся на престольний хрест XVI ст.⁷⁹ Вважається також, що саме тут знаходився

⁷² Цалай-Якименко О., Ясиновський Ю. Музичне мистецтво давнього Острога // Остроцька давнина. Т. 1. Львів, 1995. С. 75.

⁷³ Там само. С. 77.

⁷⁴ Там само. С. 77–88. Кібіта Н. Острозький наспів у церковно-музичній культурі України // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану проф. М.П. Ковальського. Острог, Нью-Йорк, 1999. С. 293–300.

⁷⁵ Вихованець Т. Острозькі храми XVI — середини XVII ст. С. 172.

⁷⁶ Вихованець Т. Пречистенська церква в Острозі: храм-загадка? // Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2008. Вип. 3.

⁷⁷ У XIX ст. поміщики Сосновські з Новомалина передали до Миколаївської церкви унікальну реліквію — чашу, з якої нібито причащався сам Володимир Святий — срібну з 14 рядами гранатів від низу і до самого ободка. Цю реліквію нібито передали затим у Церковно-археологічний музей при КДА. Втім, дослідники висловлюють зрозумілий скепсис щодо автентичності цієї реліквії. — Див.: Юр'єв П. Острожская старина. Ч. 1. КП. 15905/VI K1740; Вихованець Т. Миколаївська церква в Острозі: аспекти історії // Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2007. Вип. 2. С. 26–34

⁷⁸ Вихованець Т. Острозькі храми XVI — середини XVII ст. С. 169.

⁷⁹ Бендюк М. Сакральний хрест: історія, типологія, криптографія і символіка. С. 252–254.

образ преп. Федора/Феодосія Острозького в монашому облаченні (ця ікона вже в XIX ст. була передана до церкви Параскеви-П'ятниці)⁸⁰.

Церква Св. Трійці, ймовірно була заснована самим Василем-Костянтиним у 70–80-х рр. XVI ст. При ній був відкритий шпиталь для православних підданих князя у кількості 30 осіб. У віданні дозорці шпиталю спочатку знаходилася і школа (з 1591 р. й надалі в документах згадується троїцький священник Никандро)⁸¹. Крім того, в місті була церква Параскеви-П'ятниці (про неї йдеться в документі 1542 р., де назване й ім'я священника — Гриня П'ятницького)⁸² та ще не менше п'яти-шести храмів: Іоанна (Богослова?), Бориса і Гліба (згадується в джерелах з першої половини XVI ст., на 1603 р. її священником був Сава), Михаїла, Онуфрія (згадується з другої половини XVI ст. у Новому місті), Воскресенська (відома з другої половини XVI ст., в 1591 р. її священником був Григорій), можливо, Василя Великого та Преображенська, а також монастир Чесного Хреста (згадується з першої половини XVI ст., ймовірно, знаходився у місцині Монастирок між Острогом та Розважем, на початку XVII ст. й до 1605 р. його ігуменом був Василь Красовський Масло Чорнобривець, майбутній настоятель київського Кирилівського монастиря).

Як бачимо, посвяти острозьких храмів відбивали як головні культу (Успіння, Трійці, Воскресіння, Преображення), так і особливо шановані (Св. Миколая, Архангела Михаїла, Св. Василя, Св. Іоанна Богослова), а також спеціальні (Св. Онуфрія, Св. Параскеви, Свв. Бориса і Гліба). З усіх храмів лише Василіївський та Іоаннівський могли бути тезоіменитими князям острозьким, інші ж відбивали систему поширених в Україні, й зокрема на Волині найпопулярніших культів. Інтерпретація цієї «системи» можлива лише за умови контекстного порівняння з іншими резиденціями та загальною картиною поширення культів святих і двуна-

⁸⁰ *Вихованець Т.* Острозькі храми XVI — середини XVII ст. С. 170. Пречистенським священником наприкінці XVI — на початку XVII ст. був Андрій Мелешко, котрий поставив свій підпис під постановами православного Собору у Бересті 1596 р., а затим його зять Стефан Герасимович Смотрицький (у 1607 р. він переписав для цієї церкви тексти Бесід Іоанна Златоуста на послання апостола Павла). Микільськими настоятелями за часів К.Острозького були священники Григорій († 1574 р.), Максим (1575), Сава (1592), Данило (1597) і Дем'ян Наливайко. Див.: *Мицько І.З.* Матеріали до історії Острозької Академії (1576–1636). Біобібліографічний довідник. К., 1990. С. 22, 59, 72; *Тесленко І.А.* Острозька волость у 1565–1608 роках: формування території, структура землеволодіння та механізм управління. / Дис. ... канд. іст. наук. К., 2006. С. 175.

⁸¹ *Рафальський Л.* Свято-Троїцький храм, бивший в г. Остроге на Волині // ВЕВ. 1883. № 23. С. 669–681. № 24. С. 696–707; *Вихованець Т.* Острозькі храми XVI — середини XVII ст. С. 174–175.

⁸² *Вихованець Т.* Параскево-П'ятницька церква в Острозі // Кобудь. Костянтинів. Старокостянтинів. Історія, археологія, культура, архітектура. Старокостянтинів, 2006. С. 333; *Його ж.* Острозькі храми XVI — середини XVII ст. С. 171.

десятих свят у цю добу, що потребує спеціального дослідження. Втім, зазначимо, що острозький «набір» посвят прямо не взорувався ні на Афон, ні на Святу Землю чи інші сакральні центри Християнського Сходу (з огляду на усталене спілкування та зв'язки Острозького з цими центрами та їх чільними діячами), а був закоріненіший у руську і, конкретніше, волинську традицію. Усі острозькі храми завдяки їх доброму майновому забезпеченню⁸³ створювали картину «золотоглавого» Острога, що підкреслювало «боголюбіє» князів Острозьких та їх традиційну фундаторську функцію.

Проте, окрім сакруму, котрий вказував на перебування Господньої благодаті над Острогом, місто було населене людьми, котрі потребували «земної» інфраструктури.

Княжий і міщанський Острог: штрихи до соціотопографії

Замок становив презентаційну частину всього Острога, та поза замком існував свій соціопростір, котрий слугував топографічним, архітектурним і соціальним «оточенням» князя-власника та його осідку. Замок з містом поєднував «пригородок», з якого до замку можна було потрапити лише по підвісному мосту, а з містом він сполучався трьома брамами. За описом 1603 р. тут розміщувалися княжі «склепи» (4 земляні) з муром згори, будинок кухмістра, кузня, спіжарня та лазня «в тиле дому великого». Тут же в пригородку були «пляци» та двори землян і шляхти (всього фіксується 27), серед яких виділявся двір доктора Краківського університету Яна Лятоса. Укладачі опису 1603 р. кілька разів згадують про друкарню і школу (в описі володінь та майна середнього сина Острозького — Олександра, а затим і в описі володінь старшого сина Януша), які розташовувалися після двору Лятоса. Друкарня і школа мали залишитися у спільному володінні, подаванні та послушенстві обох синів кн. Костянтина, Януша і Олександра⁸⁴. Про шпиталь і папірню говорилося: «На Болоню гребля ку Заставлю, домы на неи вси, ку Новому месту идучи,

⁸³ *Теодорович Н.И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1890. Т. 2. С. 642–644, 661–669; *Вихованець Т.* Острозькі храми XVI — середини XVII ст. С. 167–175; *Тесленко І.* Парафіяльний поділ та церковне землеволодіння в Острозькій волості за часів Василя-Костянтина Острозького (1574–1608) // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Історичні науки. Вип. 13. Острог, 2008. С. 207; *Атаманенко В.Б.* Джерела вивчення фундаційної діяльності князів Острозьких // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. Вип. 2–3. Нетішин, 2003/2004. С. 7–8; *Його ж.* Волинські маєтності Острозьких: склад та структура // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Історичні науки. Вип. 13. Острог, 2008. С. 273.

⁸⁴ Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття. С. 95.

почавши од шпиталю, который ест при мосте, аж до папирни». Тут же біля греблі мешкав і папірник Войцех (Орест Мацюк встановив 17 типів і різновидів паперу, що виготовлявся в Острозі упродовж 1596–1647 рр.), а також розташовувалися порохівня і млини під Новим містом. Трохи нижче в описі знову згадувалося, що «манастир албо шпитал» розміщені над річкою Вілією⁸⁵.

Місто також розбудовувалося і набувало ошатних форм. Міські вулиці (близько 14) були орієнтовані на чотири основні дороги, що вели до Рівного, Звягеля, Дубна, і Заслава. Центральна Ринкова площа мала форму трапеції (сторони становили близько 80–90 метрів). Кількість будинків на ній змінювалася: у 1576–1577 рр. фіксувалося 43 будівлі, в 1583 р. — 16, а в 1603 р. — 22 (зокрема, 2 кам'яниці при основній дерев'яній забудові). Важко пояснити зменшення будівель на Ринковій площі. Дослідники припускають, що В.-К. Острозький, заволодівши всією отчиною, після 70-х рр. розпочав «реорганізацію просторового вирішення міста, що виявилось також у зовнішньому вигляді ринкової площі»⁸⁶. Втім, на стан міста з переважно дерев'яною забудовою, скоріш за все, впливали пожежі, татарські напади, зокрема 1579 р., та ін. лиха. Навіть ратуша в Острозі, що постала після отримання містом магдебургського права, була, вочевидь, дерев'яна (в описі 1603 р. вона не згадується). Кам'яну ратушу, яка фіксується в інвентарі 1620 р., збудували за ініціативи Януша Острозького, про що свідчила пам'ятна мармурова таблиця з вказівкою імені фундатора⁸⁷. Вважається, що на центральній Ринковій площі проживала міська верхівка (члени міського уряду, купці, заможні ремісники), проте поступово ринкові будівлі в Острозі були викуплені євреями. Тож опис 1603 р. вказує, що переважна більшість шляхетських та землянських будинків знаходилася не на Ринку, а в пригородку під замком, на Загородді, натомість ремісники мешкали переважно на Зарванській вулиці⁸⁸. За реєстром 1577 р., на Ринку було 43 будинки, вуличних — 79, «зарічкових» — 46, не рахуючи будинків на Бельмажі (11), а також 101 будинок убогих ремісників та 47 — інших категорій міщан; на 1583 та 1589 рр. вуличних будинків було вже 220. В. Атаманенко стверджує,

⁸⁵ Там само. С. 98.

⁸⁶ *Вихованець Т.* Острозький ринок XVI–XVIII ст.: топографія та соціальна структура // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Історичні науки. Вип. 7. Острог, 2006. С. 518–527. Детальніше див.: *Атаманенко В.* Розвиток просторової організації Острога в останній чверті XVI — першій чверті XVII ст. (за свідченнями описів міста) // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія Історичні науки. Острог, 2010. Вип. 14. С. 32–46.

⁸⁷ *Вихованець Т.* Острозький ринок XVI–XVIII ст.: топографія та соціальна структура. С. 523.

⁸⁸ Там само. С. 530–532.

що на підставі поборових реєстрів можна зробити хибний висновок, ніби після остаточного переходу Острога до рук Василя-Костянтина населення міста зросло більше ніж у півтора рази, однак могло йтися лише про зміну фіксації поборових реєстрів: кількість будинків на Ринковій площі зменшилася, позаяк із них платився державний податок, натомість розрослися вулиці⁸⁹. Певним доказом цьому можуть слугувати новітні археологічні розкопки, які дослідили ділянку в 1,1 га між колишньою Ринковою площею та Луцькою брамою, виявивши Луцьку вулицю з кам'яними будівлями на потужних фундаментах. Внутрішній декор помешкань складався з місцевих полив'яних орнаментальних кахлів трьох видів. У підвалі одного з будинків, що належав, схоже, заможному господареві, знайшли фаянсовий імпортований кухоль з клеймами на днищі, бронзовий годинник, книжні заціпки, металеві побутові вироби, упряж, монети-денарії, свинцевий медальйон з архангелом Гавриїлом. Був виявлений також фундамент арки-брами, яка відкривала вхід з Луцької вулиці на Ринок⁹⁰.

Згідно з описом 1603 р., на відгалуженні від Ринкової площі мешкав вїт; тут розташовувалася кам'яниця аптекаря Мартина та інших міських багатіїв⁹¹. Ця частина міської забудови була захищена кам'яним оборонним муром (вважається, що його спорудив ще Костянтин Іванович, завдяки чому захищена територія міста зроста майже втричі⁹²) та надбрамними вежами за типом барбакану (з них збереглися Луцька і Татарська або Звягельська), над якими вже за часів Василя-Костянтина були надбудовані треті яруси бійниць і ренесансні аттики з цегли⁹³. В межах Старого міста, як про це свідчить опис 1603 р., знаходилася «стаиня на пригородку с подварем, при неи друкарня и школа»⁹⁴. Опис 1620 р. фіксує «академію школу», шпиталь та друкарню. Друкарів було три, судячи з опису їх будинків: «Іван Друкар» мешкав на Зарванській

⁸⁹ Атаманенко В. Розвиток просторової організації Острога в останній чверті XVI — першій чверті XVII ст. (за свідченнями описів міста) // Наукові записи Національного університету «Острозька Академія». Серія Історичні науки. Острог, 2010. Вип. 14. С. 35–37.

⁹⁰ Прищепина Б., Бондарчук О. Археологічні дослідження міської забудови доби князів Острозьких на проспекті Незалежності № 3 в Острозі // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. Вип. 3. Острог, 2011. С. 104–108, ілюстрації — с. 109–113.

⁹¹ Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття. С. 95.

⁹² Ричков П.А., Луц В.Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. С. 34.

⁹³ Брайцар-Артеменко О., Присяжний К. Луцька брама в Острозі. Дослідження та спроба реконструкції // Фортеця. Збірник заповідника «Тустань» на пошану Михайла Рожка. Львів, 2009. С. 490–497.

⁹⁴ Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття. С. 89.

вулиці, «Тишко Друкар» — на Заваллі, «Федір Друкар» — на Заріччі⁹⁵. В місті була також порохівниця, лазня для міщан та млин з 11 колами⁹⁶.

Міське самоврядування, надане міській громаді Острога королівським привілеєм від 7 червня 1585 р., мало сприяти його розбудові та збагаченню. Збереглися три міські печатки (загальномагістратська, війтівська та радецька). В їх основі — герб Острога — Богоявленський собор. На магістратській печатці зображена ціла «панорама»: міський кам'яний мур, в центрі якого стилізована брама, оббита металевими смугами; за муром — верхи міської та ратушної веж (ця вежа має галерею з флюгером чи прапорцем на шпилі), а також п'ятибанна церква з трьома банями на першому плані, які мають видовжені вікна⁹⁷. На жаль, острозькі міські актові книги доби Василя-Костянтина та його дітей не збереглися, хоча вони згадуються у виписах.

Дослідники вважають, що самоврядування в Острозі існувало фактично й до королівського привілею, зокрема перший острозький війт документально фіксується у 1569 р. (тоді місто належало Ольбрахту Лаському). Ігор Тесленко стверджує, що самоврядування в Острозі започаткувала Беата Костелецька. З часів Костянтина Острозького першим (у 1575 р.) згадується острозький війт Павло Малишевич-Новоселицький, який залишався на цьому уряді до 1593 р. Він був досить заможною людиною, позичав гроші кн. Якиму-Богушу Корецькому (1000 кіп лит. гр.) під заставу його маєтків Богдановщини і Брикова в Луцькому повіті (щоправда, через місяць війт перезаставив їх Федору Бильчинському⁹⁸) та кременецькому військовому Федору Сенюті⁹⁹. А з 1594 р. острозьким війтом вже був Яцько Павлович.

Основну частину міського населення склали ремісники. На 1576 р. вони репрезентували 24 спеціальності. Найбільше було: шевців (21, з них 6 підмайстри), слюсарів (15, з них 4 підмайстри), кравців (12), римарів (9, з них 4 підмайстри), столярів (6, з них 3 підмайстри) і т.д. Існували навіть власні цехи музикантів (у 1636 р. до нього входило 22 члени), скрипалів та іконописців. Усього, як показує поборовий реєстр 1577 р., в Острозі було 129 ремісників (з них 28 — підмайстри). Утім, усі ці цифри

⁹⁵ Ковальський М.П. Етюди з історії Острога. С. 126; Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття. С. 92, 98.

⁹⁶ Див.: Ковальський Н.П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. // Федоровские чтения. 1981. М., 1985. С. 49–56.

⁹⁷ Сергійчук Г. Найдавніші міські печатки Острога. С. 107.

⁹⁸ ЦДІАУК. Ф. 25, спр. 24, арк. 24–24 зв., 212 зв.–213 зв.

⁹⁹ Заяць А. Економічний розвиток Острога в XVI — першій половині XVII ст. // Острозька давнина. Кн. 1. С. 32; Його ж. Війтівська влада у приватних містах Волині XVI — першої половини XVII си. // Соціум. Альманах соціальної історії. К., 2008. Вип. 8. С. 57–58.

досить відносні, адже реєстри були неповними¹⁰⁰. Дільчий акт 1603 р. містить інформацію вже про 190 ремісників із 50 спеціальностей, зокрема, шевців було 25, кравців — 21, римарів — 14, гарбарів — 11, ковалів та дуботовків — по 7, різників, котлярів, кушнірів, столярів — по 6, сідлярів, малярів, слюсарів — по 5¹⁰¹. Ці цифри засвідчують розвиток ринку, зростання внутрішніх потреб міста і замку, а також княжого двору і самого Костянтина Острозького. Щоправда, за кількістю тих чи тих ремісників тяжко встановити структуру споживання. Так, дуже мало фіксується ремісників, які займалися роботами по металу, зброярством та продукуванням військового спорядження (згадувалися лише сідлярі та сагайдачники)¹⁰². Натомість у поемі Шимона Пекаліда знаходимо згадки про виробництво кольчуг, стріл, панцирів, списів, шоломів, щитів, луків, сагайдаків:

Ремісників у цім місті багато
 Різних: сюди їх покликали ниви врожайні і війни.
 Тут виробляють всю зброю: кольчуги, і стріли, і мідні
 Панцирі, списи, шоломи з султаном, щити різнорідні,
 Луки криві і роги, розмаїті прикраси з металу.
 В кожній господі у місті сагайдака знайти можна.
 Де тільки глянеш, то скрізь на ковадлі у русів з заліза
 Зброю кують смертоносну, усюди палає Мульцібер.
 Правом литовським живе височенна острозька фортеця...¹⁰³.

Чи йшлося при цьому лише про риторику? Андрій Заяць доводить, що продукція острозьких зброярів була досить популярна, її навіть вивозили до Любліна: в 1565 р. острозький купець Іван Плєскач возив туди сагайдаки, коштовні сідла, шаблі та «ряди острозское роботи»¹⁰⁴. Однак предмети розкоші та прикраси, схоже, закуповували переважно на зовнішньому ринку (щоправда, у 1576 р. фіксуються острозькі золотарі Степан та Яцько¹⁰⁵, хоч острозький цех золотарів зафіксований лише у 1624 р.).

¹⁰⁰ Заяць А. Економічний розвиток Острога. С. 34.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Нові археологічні розкопки дозволили виявити кузню (залишки горна, багато залізних шлаків) й садибу коваля, втім в правому березі Вілії, на місці-виступі, див.: Чекурков В. Садиба коваля доби князів Острозьких на Новому місті в Острозі за результатами досліджень 2005 р. // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. Вип. 3. Острог, 2011. С. 114–121.

¹⁰³ Українські гуманісти епохи Відродження. Ч. 2. К., 1995. С. 44.

¹⁰⁴ Заяць А. Економічний розвиток Острога. С. 34, 35.

¹⁰⁵ Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття. С. 50–51.

Так, луцький купець Дахно Горайнович привозив до Острога дорогі сукна (чорний та кольоровий шовк, мухояр, багазію, бархат, тонке полотно), позолочені та оксамитові пояси, шапки, жовтий сап'ян, фарби, ладан, прянощі (лавровий лист, імбир, шафран, перець, тмин), інкрустовані ножі, дорогу кінську зброю, а окрім того — цвяхи, голки, шпильки, струни, дзвінки, олово, цинк, навіть шнурки¹⁰⁶.

Згідно з присягою острозького бурмистра Ониска Романовича 1635 р., у магдебурзькій частині Острога було вже 551 ремісник 36 спеціальностей. Цей документ засвідчує, що ремісники та їхні сім'ї склали 1/3 міського населення (за подимним реєстром 1629 р. нараховується 1655 будинків¹⁰⁷). На 1624 р. в Острозі зафіксовано 16 цехів, зокрема, пекарів, шаповалів, скрипкарів (тобто, всіх майстрів музичних інструментів), гончарів, оліярів, малярів та золотарів. Очевидно, що переважала кількість позацехових ремісників, особливо з тих спеціальностей, з яких в Острозі не існувало окремих цехів. Острозькі міщани звільнялися від сплати мита на всій території держави, що теж сприяло припливу ремісників, хоч цей привілей і не завжди діяв.

Особливу активність у торгівлі та митній справі виявляли острозькі євреї, які орендували також млини, корчми, шинки. Перші відомості про них фіксуються у Вітовтовому привілеї 1388 р., який був завірений кн. Федором Даниловичем Острозьким. У 1566 р. міська єврейська громада мала сплачувати 500 кіп лит. гр. королівських зборів, таку ж суму до скарбниці вносила і громада Луцька (найбільша кількість євреїв на території ВКЛ мешкала на той час у Бересті, на яких припадало 1300 кіп податків)¹⁰⁸. У 80–90-і рр. XVI ст. в Острозі нараховувалося близько 150 єврейських сімей.

Євреї займалися переважно лихварством, мали серед своїх клієнтів таких відомих осіб, як маршалок двору Костянтина Острозького Гаврило Гойський (Яцко Давидович та Фраїм Докторович позичили йому у 1593 р. 6000 золотих)¹⁰⁹. Євреї тримали також оренду мита. Цікаво, що 20 серпня 1569 р. король Жигимонт II Август на прохання О. Ласького звільнив острозьких міщан від торгового мита, однак поборці, євреї Мандель і Давид, відмовилися підкорятися цьому привілею, заявивши, що вони за право його збору «его королевской милости добре заплатили»¹¹⁰. Суперечки щодо мита інколи закінчувалися бійками. Так, у вересні 1577 р.

¹⁰⁶ Зяць А. Економічний розвиток Острога. С. 35.

¹⁰⁷ Там само. С. 34.

¹⁰⁸ Бершадский С.А. Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. Т. 2. СПб., 1882. № 249. С. 184–185.

¹⁰⁹ Зяць А. Економічний розвиток Острога. С. 35.

¹¹⁰ ЦДДАУК. Ф. 25, спр. 11, арк. 446 зв.

острозький міщанин Сергій Скрага не допустив збору мита на ярмарку в Острозі і ув'язнив митного писаря Зраеля, на що скаржився митний справця Юзеф Красний¹¹¹.

Самі власники Острога А. Ласький і В.-К.К. Острозький віддавали в оренду євреям свої промисли, зокрема, вироблення поташу й вирубку лісу. В 1569 р. Єсько та Рубіновичі мали виробити у Звягельському маєтку князя поташу на 300 червоних золотих. Це був відрібок за борг Острозького (280 черлених золотих), причому князь мав «спустити» євреям ще 200 золотих, бо дорого з них взяв «на превщизну»¹¹².

Євреї переважно були й острозькими купцями (реєстри 1576–1583 рр. фіксують 19–32 торгівців)¹¹³. Авраам Фіркович ще в 1853 р. віднайшов на єврейському кладовищі Острога 18 старовинних написів з початку XVII ст., які засвідчували поважний економічний статус похованих осіб¹¹⁴. Загалом, у володіннях князя проживало близько 4000 євреїв. У самому Острозі існувала Жидівська вулиця (згодом виникло дві вулиці — Стара та Нова Жидівська), а вже за часів Анни-Алоїзи з Острозьких Ходкевичевої (онуки Василя-Костянтина, доньки його молодшого сина Олександра) через 30 років сучасники писали, що «жиди тут новий Єрусалим заклали»¹¹⁵. Цей топос «нового Єрусалиму» у ветхозавітному значенні цікавий з огляду на його існування у православної традиції — як новозавітної сакралізації визначних центрів.

На Новожидівській вулиці були побудовані й діяли «жидівська школа», синагога та «шпитал жидовский» (згаданий в 1603 р.). Ще одна школа й синагога діяли на Старожидівській вулиці (про це згадано в акті поділу маєтків між Янушем та Олександром Острозькими 1603 р.)¹¹⁶. У часи Василя-Костянтина Острозького школа Талмуду (єшибот), що існувала при Великій синагозі, користувалася великою пошаною; її очолювали відомі рабини-талмудисти Калман/Калоніус Габеркастен (поч. XVI ст.), Шломо бен Йегіель Лурія Магаршал (рабин у 1550–1568 рр., автор коментаря до Талмуду), Ісаія Торович, Йішайаху га-Леві Горовітц

¹¹¹ Там само. Спр. 17, арк. 656. Інколи виникали і зворотні суперечки — з приводу сплати євреями мита (Там само. Спр. 13, арк. 276).

¹¹² *Бершадский С.А.* Русско-еврейский архив. Т. 2. № 297. С. 233–237.

¹¹³ *Заяць А.* Економічний розвиток Острога. С. 35.

¹¹⁴ Донесення А. Фірковича (члена Російського Географічного товариства) в Київську комісію для розбору давніх актів // НБУВ ІР. Ф. X, спр. 7739, арк. 1–2.

¹¹⁵ *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 118.

¹¹⁶ Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття. С. 96; *Котляр Є.* Синагоги України другої половини XVI — початку XX століть як історико-культурний феномен. / АД канд. мистецтв. Харків, 2001.

(рабин у 1602–1604 рр.), Еліезер бен Сімха Коген з Тульчина та Самуїл Еліезер бен Єгуда Едельс Магаршо (автор коментарів до Талмуду)¹¹⁷.

На противагу євреям Острога, татари, які також мали свою вулицю на Зарванському чи Татарському передмісті й мечеть¹¹⁸, несли виключно військову службу в княжій корогві¹¹⁹. На початку XVII ст. (тобто, в останні роки життя К.К. Острозького) в Острозі проживало близько 50 родин татар (150 вояків), а в Полонному — 31¹²⁰. Вважається, що першим осадив татар у своїх володіннях ще Данило Острозький у 1340-х рр., хоча це малоімовірно. А от за часів Костянтина Івановича татари вже справді склали окремий загін у його особистому війську (дослідники вказують, ніби це були полонені, захоплені після битви під Вишневецом, осаджені гетьманом в Острозі). Відомий запродажний акт від 4 січня 1521 р. цілої групи татар на чолі з «хорунжим татарським» Івашком Каджелевичем кн. К.І. Острозькому на «свое имение отчизное» в сумі 150 кіп гр. лит., а також лист самого К.І. Острозького від 22 квітня 1497 р. про передачу татаринів Сашку Ялжеевичу землі його покійного брата під обов'язком військової служби на князя¹²¹. Василь-Костянтин підтримував батькову лінію щодо татар. Татарський загін у його війську довгий час очолював Афіш (за даними І. Тесленка, це прізвище Матвія Ярмолинського*), тож татари традиційно несли виключно військову службу. Вони були цілком осілими й брали активну участь у з'ясуванні шляхетських стосунків Волині¹²².

У цілому населення міста становило близько 3216 чоловіків, а разом із сім'ями — близько 4824 осіб, що репрезентували ледь не всі європейські народи. За описами відомо близько 804 імен та прізвищ острозьких міщан (143 прізвищ — професійного походження). На кінець XVI ст. в Острозі проживало близько 7000 чоловік. Місто належало до десятка

¹¹⁷ Дубнов С. Еврейская старина в Остроге (1532–1722) // Восход. Журнал учено-литературный и политический. СПб., 1894. Октябрь; Вихованець Т. Острозькі храми XVI — середини XVII ст. С. 193–195.

¹¹⁸ Про неї згадує в своєму донесенні нунцій Фульвіо Руджієрі 1565 р. Див.: Якубович М. Из истории ислама в Украине: Острог // Кальма. 2007. № 2.

¹¹⁹ Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття. С. 91.

¹²⁰ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 120; Kryczyński S. Tatarzy litewscy // Rocznik tatarski. Warszawa, 1938. T. III. S. 185; Borawski P. Tatarzy-kozacy w Wielkim Księstwie Litewskim // Rocznik Muzulmański. 1992. R. 1. S. 44–68.

¹²¹ Юрьев П. Острожская старина. Ч. 1 (посилання на ЛМ, кн. 8, арк. 207) // ОДІКЗ. Фонди. КП.15905/ VI K1740.

* Дякуємо колезі за це усне повідомлення.

¹²² Старченко Н. Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова) // Соціум: Альманах соціальної історії. 2010. Вип. 9. С. 318–348 (336, прим. 66).

найбільших в Україні (Львів — 18 тис., Київ — 15 тис., Кам'янець — 10 тис.). В етнічному вимірі населення складалося з русинів/українців, поляків (28%), євреїв (17%), татар (бл. 5%), а також росіян, греків, вірмен, сербів, турків, циган¹²³. Частина міського населення проживала на так званому Загородді. Тут мешкали також деякі слуги К. Острозького (за описом 1603 р.): замковий коваль Кулкіс, замковий воротний Ян (Яцко), садівник Каспер, особистий візник князя Миско, княжий кухар Костух та кілька священиків (п'ятницький Павел, глибоцький Сава)¹²⁴. На Заваллі мешкали друкар Тишко, княжий рибалка Кузьма, а також «хлопи» (піддані) отця Наливайка, доктора Яна Лятоса. На Заріччі і Залужжі проживав інший друкар Федір. На Бельмажу — піддані «архиепископа», тут же знаходився «дворец архиепископа»¹²⁵.

Шимон Пекалід у знаменитій поемі про Острозьких образно писав про органічне поєднання етносів у Острозі:

Скіфи є в місті; вони божество Магомета шанують,
 П'ють молоко, яке змішують з кінською свіжою кров'ю.
 Кімври шотландці сюди й кіммерійці відважні не раз заїжджають,
 Греки живуть і євреї, германці і даки в цім місті,
 Є теж паннонці, литовці, зустрінеш у ньому і прусів,
 Більше в краю цім, однак, проживає арктойського люду.
 Тут признають усіх ...
 Правом литовським живе височенна фортеця,
 Давні ж права зберігає та шляхта, що тут на острозьких
 Землях осіла ...
 Жодних податків не платять, адже ж вони люблять свободу¹²⁶.

Від княжих податків були звільнені замкові слуги та священство, які проживали на передмісті у так званому Загородді: пекар, садівник, пушкар, кухар, два «воротні замкові», князівський візник, священики Богоявленської, Онуфріївської, Борисоглібської, П'ятницької, Іоаннівської та Миколаївської церков¹²⁷.

Інші жителі Острога (які не несли військової служби, тобто переважно ремісники), мусили сплачувати на князя чинш. Розміри чиншу фіксує

¹²³ Ковальський М.П. Етюди з історії Острога. С. 125; Головка О. Населення міста Острога в другій половині XVI — першій половині XVII ст. // Острозький краєзнавчий збірник. Вип. 4. Острог, 2010. С. 61–67.

¹²⁴ Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття. С. 91.

¹²⁵ Там само. С. 92, 97.

¹²⁶ Українські гуманісти епохи Відродження. Ч. 2. К., 1995. С. 44–45.

¹²⁷ Ковальський М.П. Етюди з історії Острога. С. 124.

інвентар 1621 р.: ті, що мешкали в оточеній мурами території, мали платити по 2 золотих від плацу (садиби), 2 золотих на оборону міста, по 2 гр. лит. порохового і сторожового, утримувати п'ять гайдуків, ремонтувати укріплення та греблю; ті, що мешкали за мурами сплачували по 2 золотих від плацу, по 2 гроші порохового і сторожового, утримували одного гайдука, ремонтували греблю, орендну плату за ситіння меду, пива та горілки вони платили орендарям-євреям¹²⁸. Отже, Острозький мав достатньо коштів, котрі збиралися з острожан, щоб утримувати в порядку замок і місто, зокрема його оборонну спроможність*. Утім, у Острозького та його підданих постійно виникали проблеми зі сплатою подимного до державної скарбниці. Так, у 1581 р. поборця Михайло Богданович не приймав грошей, які не були сплачені до закінчення призначеного терміну, бо «побор» зростав за рахунок штрафних санкцій¹²⁹. А за несплату подимного в 90-х кн. Острозький мав стати на королівський суд 30 травня 1597 р.¹³⁰ У лютому 1599 р. Микола Чарнецький знову скаржився до трибунальського суду на несплату К. Острозьким подимного з Острога, Дубна, Дорогобужа, Степані, Звягеля, Рівного, Сатиева та ін. маєтків¹³¹. У квітні того ж року до Трибуналу звертався вже королівський інстигатор Ян Триленський про невиплату подимного Острозьким з тих самих маєтків¹³². Король Жигимонт III скористався «проблемами» князя з виплатою подимного й переказав на нього як волинського маршалка відповідальність за всю волинську шляхту. 27 березня 1597 р. король зажадав приїзду київського воєводи до Варшави для з'ясування питання про сплату ним подимного, починаючи з 1569 р., на суму 4000 кіп лит. гр.¹³³ Подимне вимагалось з усієї Волинської землі за 28 років і сума в 4000 накладалася лише на володіння Острозького. Звісно, князь нічого не сплатив, конфлікт роздмухувався, як він сам уважав, через його непоступливість щодо Берестейської унії та визнання унійної Церкви. У підсумку добробут Острога не постраждав, як і скарбниця князя.

Все ж варто зауважити, що за життя Василя-Костянтина Острог страждав від двох бід — татарських набігів та пожеж. Про татарську облогу Острога в 70-і рр. XVI ст. писали достатньо багато. Зі скарги

¹²⁸ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 114.

* Зазначимо, що до отримання Острогом магдебурзького права, види поборів з міщан були дуже різноманітні (за описом 1542 р.): подимне, коморне, пороховщина, куничне, торгове, лопаткове, плечкове, «лой» від різників, сіль з возів, з випічки хліба, орендне і т.п. (Ковальський М.П. Етюди з історії Острога. С. 20).

¹²⁹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 259.

¹³⁰ Там само. Спр. 50, арк. 374–374 зв.

¹³¹ Там само. Спр. 57, арк. 296–299.

¹³² Там само. Спр. 57, арк. 462–464; спр. 55, арк. 350 зв.

¹³³ Кулиш П.А. История воссоединения Руси. СПб., 1874. Т. 2. С. 442–443.

Януша Заславського 1585 р. впливає, що у 70-і роки замок не раз відбудовували після татарських нападів: у 1577 р. князь замок «знову будовав», а в 1578 р. він «место Острозское по спаленю татарском фундавал» і з цією метою у заславських лісах вирубали 200 тис. сосен та дубів¹³⁴. Татари майже щороку нападали на Волинь і «доскакували» Острога. За свідченням місцевого літописця, у 1605 р. це трапилося аж п'ять разів¹³⁵. Що ж до пожеж, то процитуємо літописну згадку 1604 р.: «У Острозі пожога великая була, всі міста разом горіли, неможная речей рятовати, аж сами мусили з міста убо утікати, а скрині і інше метали з міста у воду, бо по землі горіли тріски, мости аж до самої води, і млини»¹³⁶.

Придворне життя та його принади. Двір князя

«Придворне життя» в «столицях» Острозького мало свої особливості. Проте традиційним скрізь, і, ймовірно, найбільше в Турові, було полювання. Традиційні розваги «можних», які мали ледь не церемоніальний характер, облаштовувала велика свита. З полюванням пов'язані також часті публічні учти, котрі символічно зміцнювати «єдність» патрона зі своїми підлеглими, слугами та клієнтами. Томаш Кемпа вважає, що Костянтин Острозький любив «бесіди при столі», а також добре попоєсти¹³⁷. Безпосереднім доказом масштабних застіль є наведений вище перелік посуду, який князь возив за собою. В учтах, прийняттях та публічних застіллях, брали участь княжі музики та вокалісти. Відоме ім'я одного з придворних музик — Лаврентія (він служив у князя принаймні з 1583 р.)¹³⁸, а також німецького скрипаля Гессперса¹³⁹. Роботу професійних музик, вочевидь, добре оплачували: Лаврентій 1583 р. позичив львів'янам Лаврентію Залеському та його дружині досить значну суму в 60 польських флоринів¹⁴⁰. Музикознавці вважають, що при дворі Острозького звучала церемоніальна музика, популярні пісні та танці, відомі

¹³⁴ ЛНБ ВР. Ф. Радзимінські. 181/VI-4, ч. 4, арк. 34–34 зв.

¹³⁵ Бевзо О.А. Львівський латопис і острозький літописець. С. 130.

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 90.

¹³⁸ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 23, арк. 164–165, 158; Ясиновський Ю. З історії музики західноукраїнських земель XVI–XVII ст. // Українське музикознавство. 1986. Вип. 21. С. 114.

¹³⁹ Цалай-Якименко О., Ясиновський Ю. Музичне мистецтво давнього Острога. С. 76.

¹⁴⁰ Щоправда, подібна інформація не може напевно засвідчувати рівень утримання музик князем, адже у той же час фіксується факт позички князівськими співаками грошей у євреїв (Шаї Абрамовича та Мошки Кзаковича): ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 541, арк. 85, № 473.

за збірником першої половини XVII ст. (зафіксовано близько 200 творів у інструментальному викладі). Єзуїтський автор першої третини XVII ст. Рафаїл Янчинський вказував, що Василь-Костянтин особливо любив церковні гімни та псалми¹⁴¹.

З кого ж складався власне «двір» князя, хто були ті люди, які постійно оточували Костянтина Острозького й виконували його численні доручення¹⁴²? Насамперед, це служебники князя, серед яких були навіть представники давніх князівських родів, які зберегли князівський титул, але зубожіли й мусили прийняти протекцію магната та служити в його почті: Булиги, Жижемські, Пузини, окремі представники роду Ружинських. На чолі князівського двору, який дублював королівський, стояв маршалок. Ним був спочатку Василь Рай (згадується в серед. 70-х рр. XVI ст., у 1572 р. князь довірив йому функції намісника київського воєводи¹⁴³), а згодом (ймовірно, з 80-х рр.) — Гаврило Гойський, власник Гощі, аріанин, засновник аріанської школи у своєму маєтку. Острозький усіляко винагороджував Гойського за службу, зокрема, наданням йому земель¹⁴⁴. Наприклад, 29 грудня 1592 р. князь записав Гаврилові маєтки Жаврів і Глубочек в Луцькому повіті за його «статечні і добрі послуги» з молодих років, коли він, «не шкодуючи не лише праці і маєтностей, але також крові і здоров'я свого» у битвах «проти неприятеля Христа святого», виявляв вірність своєму пану, а також задля стимулювання його до подальшої служби собі й потомству. Князь забороняв вступатися в ці володіння будь-кому, включно зі своїми спадкоємцями, під зарукою в 1000 кіп¹⁴⁵. Листом від 17 липня 1600 р. князь наказував острозьким міщанам та іншим підданам не вступатися у володіння Гойського та ніякої шкоди йому, його маєткам і підданам не чинити¹⁴⁶. У 1605 р. за протекцією патрона Гаврило Гойський отримав уряд київського хорун-

¹⁴¹ Ossolineum (Wrocław). Rkp. 11/627. S. 242. Висловлювалася думка, що Костянтин Острозький і сам «мав добрий голос і добре знався на церковному співі» (*Цалай-Якименко О., Ясиновський Ю.* Музичне мистецтво давнього Острога. С. 76). Однак як доказ наводилися слова Рафаїла Янчинського про те, що князь «умів цитувати псалми та гімни (церковні).

¹⁴² Детально про представників «двору» В.-К.К. Острозького пише Ігор Тесленко: *Тесленко І.* Клієнтела князя Василя-Костянтина Острозького // *Острозька академія XVI–XVII ст.* Енциклопедія. Острог, 2010. С. 44–152. З огляду на це, наводимо лише основні дані задля створення загальної картини княжого двору.

¹⁴³ *Litwin H.* Równi do równych: Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. Warszawa, 2009.

¹⁴⁴ Biblioteka PAN w Kórniku. № 1887; ЛНБ ВР. Ф. 91 Радзими́нських, спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 97 зв.

¹⁴⁵ ЛНБ ВР. Ф. Радзими́нські. 181/VI-4, ч. 4, арк. 35–35 зв.

¹⁴⁶ ЛНБ ВР. Люба-Радзими́нські, № 181, сигн. VI.4, ч. 1, арк. 99.

жого. С. Кардашевич (услід за К. Несецьким) передає легендарну інформацію, що маршалком Острозького був жорнівський каштелян Стадницький, який всього кілька разів на рік служив «при столі» князя й отримував за це 72 тис. золотих¹⁴⁷.

Ще за часів Костянтина Івановича Острозького в Острозі сформувалася стала урядницька структура (замковий уряд), яка складалася з очільника — намісника (чи старости), а також підстарости й писаря. Її детально проаналізував Ігор Тесленко, реконструювавши персональний склад урядників¹⁴⁸. Зазначимо лише, що замковому уряду підпорядковувалася територія «високого» замку (дитинця) та «нижнього» («окольного») замку або «пригородка».

Особистими секретарями князя з функціями скарбника (підскарбія) були Якуб Мошинський¹⁴⁹, Стефан Герасимович Смотрицький (настоятель церкви Різдва Богородиці чи Пречистенської церкви¹⁵⁰) та Іван-Богдан Сусло. І. Тесленко встановив ще кілька імен княжих підскарбіїв: Іван Городиський, Герасим Смотрицький, Семен Кричевич, Павло і Гліб¹⁵¹. Дослідник називає також імена кількох княжих писарів, котрі попередньо готували для Острозького його листи і розпорядження: Мартін Менжинський та Стефан Грабович (у джерелах з 1602 р. згадується як слуга і писар В.К. Острозького, а затим як острозький вїйт). Особливі доручення князя виконував його служебник Ян Прилепський (обіймав уряди старости костянтинівського та володимирського підстарости), який представляв інтереси князя в різних судових інстанціях, зокрема, вів складну «справу Никифора»¹⁵². Окрім нього, Острозькому служило ще кілька знавців права, визначних професіоналів, — Микола Гротовський, Криштоф Гуйський (отримав від князя за службу с. Вілію) та Олександр

¹⁴⁷ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 38.

¹⁴⁸ Детальна інформація міститься в ґрунтовних працях Ігоря Тесленка: Тесленко І.А. Острозька волость у 1565–1608 роках: формування території, структура землеволодінь та механізм управління. / Дис. ... канд. іст. наук. С. 141–154; Його ж. Острозька волость у 1565–1608 роках: формування території, структура землеволодінь та механізм управління. / АД к.і.н. К., 2006. С. 12–14.

¹⁴⁹ Зазначимо, що рід Мошинських посідав особливе місце при дворі К. Острозького. У 1585 р. Якуб Мошинський виступав у якості довіреної особи князя в справі щодо звільнення з краківської в'язниці «на вежи Любранце» тяжко хворого Петра Боболецького, це звільнення здійснював королівський стольник кн. Олександр Пронський (ЦДІАУК. Ф. 28, спр. 18, арк. 152).

¹⁵⁰ Мицько І.З. Матеріали до історії Острозької Академії (1576–1636). Біографічний довідник. К., 1990. С. 81, 111.

¹⁵¹ Тесленко І. Клієнтела князя Василя-Костянтина Острозького. С. 144–152.

¹⁵² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 44, арк. 651; спр. 50, арк. 543–543 зв.; Мицько І.З. Матеріали до історії Острозької Академії (1576–1636). Біографічний довідник. К., 1990. С. 68.

Глебов-Соколдський (був призначений головним наглядачем острозького шпиталю та управляв Суразькою волостю)¹⁵³. Делікатні завдання Василя-Костянтина виконували також Мартін Броневський, Ольбрахт Заблоцький та Мартин Грабовський, а в стосунках з Радзивілами — їхній слуга Петро Стабровський¹⁵⁴. Княжим підскарбієм певний час був Семен/Шимон Кричевич¹⁵⁵, комірником — Тимофій (згадується наприкінці 1590-х рр.) та Василь Буневський (згадується в 1602 р.)¹⁵⁶, а конюшими — Ян Вітинський та Ярош Вільга (значиться в документі 1568 р.)¹⁵⁷. Спадковими слугами князя були представники роду Залеських, які отримали від патрона кілька сіл (згадуються з 1583 р. як «шляхетні й славетні острожани»)¹⁵⁸.

Православними радниками князя були Герасим Смотрицький (певний час він був підскарбієм князя), Діонісій Раллі (Палеолог), а також особисті сповідники — піп Іван та Даміан/Дем'ян Наливайко.

Придворне життя Острозького «відбувалося» завдяки багатоголоссю мов, утім, у себе князь спілкувався «руською мовою», про що свідчать хоча б його листи, привілеї та надавчі записи¹⁵⁹. Звісно, активно звучала й польська, адже двір князя був наповнений також етнічними поляками, полькою була і його дружина.

При дворі князя часто гостювали його приятелі-клієнти — заможні особи й урядники, які не були пов'язані з князем службою, але могли сподіватися на його протекцію в обмін на різного роду допомогу. Острозький у своїх листах традиційно звертався до них: «брате а приятелю мой милый». «Приятелів» Острозького за клановою належністю, географією володінь, соціальним та політичним статусом детально проаналізував І. Тесленко¹⁶⁰. Наведемо лише кілька прикладів. В одному з недатованих листів воєвода просив свого «брата і приятеля» Михайла Малинського допомогти йому у справі налагодження господарства та

¹⁵³ Тесленко І. Клієнтела князя Василя-Костянтина Острозького. С. 144–152.

¹⁵⁴ Кетра Т. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 89. Мартін Грабковський у 1599 р. надсилався К. Острозьким до Себастьяна Любомирського з якоюсь інформацією, котру князь не бажав довіряти паперу (ЛНБ ВР. Ф. 91 Радзівінських, спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 228 зв.).

¹⁵⁵ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Warszawa, 1913. S. 111.

¹⁵⁶ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 28, арк. 1166–1167.

¹⁵⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, спр. 10, арк. 348 зв.

¹⁵⁸ Кулаковський П.М. Епізод з історії клієнтури князів Острозьких // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. Нетішин, 2003/2004. Вип. 2–3. С. 57.

¹⁵⁹ Переконання С. Кардашевича, що «панувала на тому дворі мова, стрій та звичай польські — сам князь був більше поляком, ніж русином»¹⁵⁹, радше відбиває загальне заангажування автора, аніж реальний стан справ (Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 38).

¹⁶⁰ Узагальнено вся ця інформація зведена І. Тесленком у названій вище статті про клієнтелу кн. В.-К. Острозького.

надати поради щодо впорядкування прусковецьких ставів і млинів (приносили 604 кіп). Князь зауважував, що саме його адресат як ніхто може зарадити справі, за що обіцяв посприяти в усьому та «пожитки уступити»¹⁶¹.

Лікарем Острозького певний час був відомий член Краківської академії Ян Лятос, який мешкав у самому замку¹⁶². Вдалося встановити ім'я ще одного княжого лікаря, який 6 січня 1586 р. склав заповіт, де просив кн. Костянтина Острозького про опіку над дружиною і дітьми: «Пана моего милостивого, которому я верне а цънотливе по увесь часъ живота служил, унижонными прозбами моими прошу абы его милость пан с приржоное добротливости своее жоне и детькам моимъ [...] от всякихъ кривдъ, не допущаючи жадного утиску, боронити рачиль». Цим «докторомъ ясневелможного его милости княжати Костентина Острозьского» був Раймундус Каркасон — доктор медицини і філософії Краківського університету, який перебував на службі у князя принаймні з 1570 р. і отримав за це села Тростянець на Дубенщині та Добрин на Острожчині¹⁶³. Цей доктор-католик мав також «хлопъца» — асистента Яна Кгелтовського, якого доручив своєму зятеві, доктору філософії і медицини Петру Умястовському, віддати «на науку латинскую». Свої книги та інструменти Каркасон передавав зятю, а дружині та дітям заповів вислужений у князя маєток і гроші. Він мав кількох синів, одного з яких звали Філіпом, та двох доньок (друга стала дружиною острозького підстарости Михайла Привередовського¹⁶⁴). Розміри рухомого й нерухомого майна вказують на те, що Острозький цінував свого лікаря. Крім того, Каркасон позичив кн. Юрію Чорторійському 130 зол. пол., Мартину Прусиновському — 300 зол. пол. (за заставу золотого ланцюга) та Хамові-жиду — 200 зол. пол. Цю суму він заповідав дочці Маргариті. Також 500 золотих залишилося по смерті іншої бездітної доньки лікаря — Лукреції¹⁶⁵. Отже, Каркасон, який до глибокої старості служив К. Острозькому (не міг сам підписатися під документом «для зешълых моих лет и дъля дрыженя руки и тыи хоробе моеи»), постійно за лікування отримував грошову винагороду. На початку XVII ст. функції особистого лікаря Острозького

¹⁶¹ ЛНБ ВР. Ф. Радзимицьких, спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 230–230 зв.

¹⁶² Шпігель Р.С. Профессор Краковской и Острожской академий — Ян Лятос // Матеріали VII–IX науково-краєзнавчих конференцій «Острог на порозі 900-річчя». 1996–1998 роки. Острог, 2000. С. 255–258.

¹⁶³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 317–318 зв.

¹⁶⁴ Там само. Спр. 54, арк. 632; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 622–623 зв.; спр. 5, арк. 447 зв.–448.

¹⁶⁵ ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 68 зв.–70 (приносимо щирю вдячність Людмилі Демченко за надання копії цього запису); НБУВ ІР. Ф. II, спр. 22310, арк. 77–80 (копія).

виконував уже Курціуш (Курцій). Імовірно, князь послуговувався допомогою й інших лікарів¹⁶⁶.

При дворах магнатів, правителів і навіть пап* активно користувалися також послугами астрологів. Придворним астрологом Острозького був Ян Лятос, який поєднував і фах лікаря. Саме він регулярно складав гороскопи для самого князя та його рідних. Таку ж функцію виконував і Андрій Римша. Свідчення тому — лист Василя-Костянтина Острозького від 5 травня 1581 р. до Кшиштофа Радзівіла: «Напевне, все це натворив цей рік. Математик пан Римша на підставі розташування світил написав, що рік у всьому винний і що до Стрітіння люди все повинні робити навпаки»¹⁶⁷. Інший гороскоп для Острозького відомий за 1600 р. Пантелеймон Юр'єв зазначав, ніби сам читав у Заржицького (публікація 1883 р. нами не віднайдена), що текст цього гороскопу зберігся в архіві ярославських єзуїтів¹⁶⁸. Послуги персонального астролога в усій Європі цінувалися досить високо, тож маєтки й готівка, котрі Лятос отримав від Острозького, стосувалися саме його астрологічних прогнозів, а не викладання в острозькій школі та календарних суперечок. П. Юр'єв наводить інформацію про відкриття Лятосом 1596 р. у місцевій «обсерваторії» Острога комети, опис якої був надрукований у Кракові, а саме видання присвячене Янушеві Острозькому (що засвідчує його фінансування публікації). П. Юр'єв також твердив, що Лятос складав щомісячні гороскопи для Януша, котрий без них не починав жодної справи¹⁶⁹. Він же наводить ще одну цікаву інформацію, запозичену, щоправда, з невідомих джерел, стосовно італійських інженерів на службі К.К. Острозького, кожен з яких отримував щорічно 2500 золотих за свої послуги¹⁷⁰. Дослідники називають ім'я лише одного княжого архітектора — німця Яна-Ульріха (Ганса-Ульдеріка) Франкенштайна (Фрайштина), утім, що саме він будував у володіннях князя — достеменно невідомо (існують припущення про будівництво у Дерманському монастирі, а Ігор Тесленко вказує на мож-

¹⁶⁶ За свідченнями джерел, Василь-Костянтин з 80-х рр. XVI ст. постійно потребував для підтримання здоров'я професійної допомоги. Див.: *Солл Дж.* Політика лечения тела: французские королевские врачи, история и рождение нации (1560-1634) // Средние века. М., 2008. Вып. 69 (2). С. 128–154.

* Наприклад, у ніч з 7 на 8 січня 1569 р. у королівському замку на прохання Жигимонта II Августа маги викликали дух покійної коханої короля Барбари Радзівіл, див.: *Bugaj R.* Nauki tajemne w Polsce w dobie Odrodzenia. Wrocław, 1976.

¹⁶⁷ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dział V, sygn. 247, nr 11078, k. 135.

¹⁶⁸ *Юрьев П.* Острожская старина. Ч. 1. С. 166.

¹⁶⁹ Там же. С. 170. На жаль, не вдалося віднайти ні цього видання, ні бодай одного гороскопа.

¹⁷⁰ Там же. С. 160.

ливу відбудову Острога й Дубна після татарського нападу 1577–1578 рр.)¹⁷¹.

На замкових роботах були зайняті як слуги з простолюду, так і шляхетного походження¹⁷². Ігор Тесленко встановив імена близько 140 слуг К. Острозького, що належали до 69 родів потомствених острозьких землян¹⁷³. Ремонт і оборону замку організовували городничий і ключник. Перший встановлений городничий — Криштоф Риминський — обіймав уряд більше десяти років, але в 1596 р. змушений був залишити його через княжу немилість*. Його змінив Роман Ремчицький (1596–1599). Безпосередньо обороною замку займалися пушкарі, залага і замкові воротні. Окрім того, в замку були ще бирчі (збирали податки; в 1592 р. — Василь Боровицький), сінничі (збирали сіно на замок; в основному представники роду землян Більчинських), лісничі (охороняли від несанкціонованої вирубки княжі лісові угіддя; в 1593 р. — шляхтич Лот). Життя замку забезпечували кухарі, пекарі, ковалі, теслі та інші робітники, що працювали за плату.

До замкової залаги належали насамперед пушкарі, які мали постійно пильнувати біля гармат на замкових вежах і стінах. Досить значну частину мешканців замку складали особи з надвірного війська князя, яке в цілому становило не менше 2000 чоловік (стільки ж осіб було і при дворі Януша Острозького)¹⁷⁴. До нього входила легка козацька і татарська кіннота (це були осаджені ще Костянтином Івановичем у Полонному та Острозі татари) та добре озброєні й споряджені жовніри. Значну частину війська складали також путні бояри та земляни з маєтків князя. Їх перелік (щоправда, досить вибіркового) можна встановити на підставі земельних

¹⁷¹ Тесленко І. Сліди Франкенштайна на Волині // Записки НТШ. Т. ССLX. Кн. 2. Львів, 2010. С. 274–296.

¹⁷² Своєрідний перелік, укладений в 1571 р., фіксує маєтності, передані Острозькими світським особам і духовним інституціям (зокрема, Дерманському монастиреві). Див.: СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, спр. 339, арк. 278 зв.

¹⁷³ Тесленко І.А. Острозька волость у 1565–1608 роках: формування території, структура землеволодіння та механізм управління. Дисертація... канд. іст. наук. С. 164, 239–242. За етнічною належністю серед слуг-шляхти в часи К. Острозького налічувалося 62% русинів, 21% поляків, тюркського походження — 5% й 11% — невстановленої етнічної належності (Там само. С. 169).

* У Риминського князь силою відібрав у 1598 р. Білашов, який ще в 1580 р. віддав під заставу Яну Бистриковському, котрий у 1581 р. перезаставив маєток Риминському. — ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 685–686 зв., спр. 33, арк. 405–408, 447–448 зв.

¹⁷⁴ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. S. 110; Dembski K. Wojska nadworne magnatów polskich w XVI i XVII wieku // Zeszyty Naukowe UAM. Historia. Z. 1. Poznań, 1956; Hryckiewicz A. Milicje miast magnackich na Białorusi i Litwie w XVI–XVIII w. // Kwartalnik Historyczny. 1970. R. 77. S. 47–62.

надань К.К. Острозького під обов'язком несення ними військової служби¹⁷⁵.

Загін гайдуків (виконували поліцейські функції) нараховував близько 400 чоловік і рекрутувався переважно з путних бояр, які постійно перебували в почті князя під час його поїздок. Наприклад, у 1599 р. острозький урядник наказував підданам Дерманської волості (села Кунин, Білашів, Коршів) надіслати до послуг князя певних осіб задля призначення їх у стрільці та гайдуки, інші ж зубожілі бояри мали виконувати повинності нарівні з тяглими людьми¹⁷⁶. А у 1602 р. сам князь віддав розпорядження острозькому уряднику Прокопу Павловичу вибрати з сіл Дерманської волості по одному стрільку та гайдуку, яких мали утримувати дерманські піддані, а двох братів Гарабурдів князь вимагав на свій власний двір¹⁷⁷. Один із документів 1598 р. (скарга шляхтича Лодзинського про напад на його маєток 500 гайдуків Острозького) перераховує поіменно «старших над гайдуками» Острозького: ними були шляхтичі Андрій Куровський, Тихно Хоруцький, Євтух Капустинський, Данило Лисицький, Себастьян Гніздицький, Микола Борейко, Микола Чернецький, Соломка Молодший, Щикичинський, Сосницький, Іван Нарасевський, Косницький, Селява, Курило Бодачевський, Прокіп Літинський, Філон Котельницький¹⁷⁸.

Серед найманців були «люди чужоземні». У скарзі урядника Степана Боговитинова-Шумського від 28 жовтня 1573 р. вказувалося, що на маєток Шумського К. Острозький наслав «поганцов татар своих, а к тому угров, сербов и иных rozmaityх людей чужоземських»¹⁷⁹. Сам механізм наїзду нам невідомий, хоча участь у нападі найманців з надвірного війська князя, ймовірно, засвідчує поінформованість, якщо не ініціативу магната щодо цієї акції. Очолював надвірне військо кн. Дмитро Булига та ротмістри Бабінський і Ярмолинський. Хорунжим був князь Андрій Козика, якому за службу патрон 15 серпня 1604 р. передав у користування с. Звиж у Степанській волості¹⁸⁰. Пізніше, 12 листопада 1606 р. Острозький подарував йому це село під умовою служби¹⁸¹. П'ятигорці прославилися у війні з Косинським в 1593 р., на чолі їх корогви стояв окремий поручик. Військові слуги отримували як платню грішми, продуктами й речами, так могли вислужити й земельні наділи.

¹⁷⁵ АРК. Archiwum Sanguszków. Gorczak (1902). Nr. 55, k. 1–44.

¹⁷⁶ СПб. ИРИ. Архив. К. 238, оп. 2, кар. 69, спр. 13, арк. 1.

¹⁷⁷ ЛНБ ВР. Люба-Радзимінські. № 181, сигн. VI. 4, ч. 1, арк. 1, ч. 3, арк. 1.

¹⁷⁸ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 303 зв.–305.

¹⁷⁹ Там само. Спр. 14, арк. 442 зв.

¹⁸⁰ ДА Тернопільської обл. Ф. 258, оп. 3, спр. 1369, арк. 3, 51, спр. 1368, арк. 19 зв.

¹⁸¹ Там само. Спр. 1369, арк. 3, 51 зв.; спр. 1368, арк. 20.

При дворі князя постійно перебували у різних справах його клієнти та слуги-шляхтичі, які отримували маєтності за свою службу (переважно військову та за надання підданих на будівництво і ремонт укріплень). За часів Василя-Костянтина земельні наділи доволі рідко надавали «на вічність», але зазвичай «до ласки» князя (тобто, тимчасово, поки патрон не захоче передати наділ іншому слугі), а також «до живота» (тобто, до смерті слуги). І. Тесленко доводить, що особливою ласкою Острозького тішилися земляни зі «столичної», Острозької волості. Саме тут зафіксований «помітний прошарок потомствених землян», коріння деяких з них тягнеться від XV ст. Ці слуги частіше перебували перед очима князя, виконували його численні доручення, а відтак — мали більше шансів отримати уряд чи інший матеріалізований вияв ласки патрона. Ігор Тесленко слушно зауважує, що з останньої чверті XVI ст., з активним розвитком нової політичної моделі шляхетської демократії, магнатські клани потребували все більшої кількості залежної шляхти, завдяки котрій можна було проводити свою політику на місцевих сеймиках, обирати «своїх людей» на сейми, до Люблінського трибуналу, в місцеві судові установи тощо. Тож дуже багато залежало саме від розміру «групи політичної підтримки», яка формувалася значною мірою завдяки земельним наданням. Інколи люди Острозького змушені були засвідчувати шляхетство осіб, що тримали з його руки землю, чий статус підважували князеві недоброзичливці. А зрідка й сам Костянтин ставав на гроді з метою захистити своїх служебників/клієнтів (наприклад, острозького землянина Петра Більчинського, дубенського старосту, котрий таким чином утвердив своє шляхетське прізвище Сметанкович)¹⁸². Прикладом опіки над клієнтами може слугувати також справа дрібних шляхтичів Булгаковських, Левковичів, Геєвичів, Кобилинських, Невмержицьких, Верповських, Мошковських, Барановських та ін., на яких у 1569 р. здійснював наїзди Філон Кміта, не визнаючи їх за шляхту й вимагаючи виконання повинностей¹⁸³. Скориставшись обранням нового короля Генріха Валуа, Острозький домігся від нього окремого привілею від 18 березня 1574 р., яким названі особи визнавалися шляхтичами (у тексті зазначено, що свідчення про їх шляхетний стан дав сам князь), відповідно, отримували право судитися у київських гродському та земському судах і володіти землею¹⁸⁴. Нобілітацію з руки князя отримали і турівські земляни Бялий та

¹⁸² Див.: Тесленко І. Хто є хто в імперії «старого» князя. «Острозька шляхта» // Соціум. Вип. 8. С. 119–133 (зі списком слуг князя з Острозької волості за 1574–1608 рр.); Його ж. Чечелі-Новоселецькі та їхнє родове гніздо // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. Ізяслав, Острог, 2006. С. 28–31.

¹⁸³ Архив ЮЗР. Ч. 4. Т. 1. К., 1867. № 128. С. 404.

¹⁸⁴ Там же. № 1. С. 4–5; ч. 8. Т. 6. К., 1911. № 1. С. 4–5.

Корінь, яким 28 вересня 1584 р. він передав с. Хилчичі та четверту частину Двірного (цими маєтками володіла Пелагея Поторочина, яка на той час померла), «с чого они нам яко и иншие земляне наши тамошние туровские повинни будут службу конную военную сослужити»¹⁸⁵. Іван Покотило П'ятигорський під умовою військової служби отримав дворища біля Здолбиці та Рівного¹⁸⁶. А Янові Пісочинському було надане право на зведення двору в Дубно¹⁸⁷. Однак у двох останніх випадках очевидно не йшлося про сумнівне шляхетство, а, скоріш за все, про утвердження клієнтарного/службницького зв'язку цих осіб з Острозьким як патроном.

Серед слуг Острозького були досить заможні особи. Наприклад, у вересні 1571 р. князю службнику Пилипу Герцику заставили свої маєтки Богурин та Кунятків Семен Хребтович-Богуринський з дружиною на три роки за 300 кіп лит. гр. Утім, водночас Богуринські заставили ті самі маєтки ще й острозькому єврею Глібці. Розгляд цієї справи в суді відбувався в присутності інших службників Острозького Михайла Павловича та Пилипа Стубельського, оскільки вони, як і Глібко, були кредиторами Герцика. Врешті, було вирішено застосувати принцип спільного користування маєтками, послідовність якого мав визначити найавторитетніший зі службників князя — Михайло Павлович¹⁸⁸.

Князь жалував своїх службників за їх особливі заслуги, й, зокрема, за вкладання власних коштів у його маєткові справи. Так, 16 вересня 1571 р. кузьминський намісник кн. К. Острозького Ян Витинський на київському гроді оповів, а також поклав запис князя від 15 вересня 1571 р., яким той надавав Витинському у володіння маєток Колчівці зі ставом і млином у сумі в 100 кіп гр. лит.: «...з ласки своеи панское мне за наклады мои, иж там, сыплючи став, накладал, и иншее господарство, принимаючи у именью его милости Котержинцах». Маєток мав перебувати в руках отримувача і його спадкоємців до віддачі їм усієї суми; вони могли також заставити його будь-кому, «только не неприятелю» (малися на увазі внутрішні вороги князя)¹⁸⁹. Отже, служба князеві передбачала найрізноманітніші послуги аж до витрати службниками власних грошей на князівські потреби, що відповідно винагороджувалося.

Слуги Острозького несли на собі відблиск князівського «маєстату», який міг допомогти їм у різних колізіях. Так, 28 березня 1573 р. слуга Острозького Матвій Севрукович оповідав, що слуга пана Яворницького, який перед тим вбив його коня, зауваживши Севруковича у князюму

¹⁸⁵ АРК. Archiwum Sanguszków. Teka 131, plik 4, k. 1.

¹⁸⁶ ЦДІАУЛ. Ф. 129, оп. 3, спр. 84, арк. 1–2; ф. 25, оп. 1, спр. 541, арк. 36, № 188.

¹⁸⁷ НБУВ ІР. Ф. Х, спр. 10153, арк. 19; спр. 10159, арк. 29 зв.

¹⁸⁸ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 24, арк. 200–208.

¹⁸⁹ ГАРФ. Ф. 728, оп. 1, спр. 7, л. 1–2.

почті, кинув посеред поля свого коня з возом і втік. Севрукович забрав те добро як відшкодування своїх втрат, однак попередньо задекларував ситуацію на луцькому гроді¹⁹⁰. В інших випадках Острозький через своїх представників оскаржував образу слуг у суді. Наприклад, 2 травня 1577 р. возний за скаргою князя оглядав побитих слуг Острозького для ініціювання судового процесу¹⁹¹. А 8 травня 1577 р. від його імені до Луцького гродського суду була внесена скарга на воютинських селян, котрі в маєтку Скорче ув'язнили його боярина Семена, несправедливо звинувативши у крадіжці¹⁹². 1583 р. у тому ж суді Острозький оскаржував вбивство свого слуги Тимоша, якого біля с. Зубовщини пограбував і замордував Федір Стеблевич та його співучасник Гришко¹⁹³. 28 квітня 1595 р. від імені Острозького була подана заява про вбивство його панцирного боярина Тимоша Манцевича на лузі біля р. Негрибовки «на переточині» невідомими¹⁹⁴. З іншого боку, сам Острозький не поспішав карати своїх слуг за напади та шкоди іншим шляхтичам¹⁹⁵. Тим більше, що у багатьох випадках вони могли діяти за його наказом.

Проте стосунки князя і його слуг не завжди були ідилічними. Наприклад, 28 грудня 1593 р. за якусь провину князь Острозький наказав своєму слuzі Івану Одинцю впродовж шести тижнів звільнити надані під обов'язком служби маєтки Лиштвин та Мощеницю. Одинець передав їх лише 6 березня 1594 р. через судовий вирок¹⁹⁶. На цьому конфлікти між контрагентами не завершилися. Так, 6 травня 1599 р. урядник Ярош Славенський скаржився у луцькому гроді на Андрія та Станіслава Одинців, котрі напали в Острозі на татарку Онасову з наміром її звалтувати та поранили під час бійки її чоловіка з товаришем¹⁹⁷.

Князю доводилося вирішувати й численні справи своїх слуг, а інколи й клієнтів. Так, Острозький змушений був утрутитися в справу свого турівського намісника Григорія Зорки, який пережив смерть сина, втратив майно, захоплене землянином Томилою Вороною-Боратинським, а також потерпав через п'янство дружини Маруші¹⁹⁸. У 1579 р. землянин князя Курило Решневецький намагався вирішити за допомогою патрона справу про повернення своєї дружини Ледухи Ігнатівни Пантеліївни, яку вику-

¹⁹⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1. спр. 14, арк. 49.

¹⁹¹ Там само. Спр. 17, арк. 290.

¹⁹² Там само. Спр. 17, арк. 306.

¹⁹³ Там само. Спр. 460, арк. 540–541.

¹⁹⁴ Там само. Спр. 46, арк. 232.

¹⁹⁵ Там само. Спр. 7, арк. 493, 561 зв.

¹⁹⁶ Там само. Спр. 45, арк. 269, 273.

¹⁹⁷ Там само. Спр. 55, арк. 305.

¹⁹⁸ Там само. Спр. 14, арк. 123 зв., спр. 35, арк. 315–316.

пив із турецького полону вірменин Іванис Богданович, а потому відмовився її відпустити¹⁹⁹. Ймовірно, кошти на викуп Ледухи Курило отримав від патрона. Фіксується й участь кн. Острозького в розлученні без церковного розвінчання Матвія Немирича з дружиною Євою 10 січня 1582 р. (на жаль, ідеться лише про короткий запис в реєстрі справ)²⁰⁰. Згадується й скарга князеві дубенського міщанина і купця Станіслава Турчина на свою дружину Софію, котра в Холмі нібито піднесла йому в напої якусь отруту, після чого чоловік утратив на силі²⁰¹.

Незважаючи на свою публічність, В.-К. Острозький любив усамітнення, особливо для молитви під час постів. «Розмова з книгою», на думку Томаша Кемпи, не була улюбленим заняттям князя, хоча він і значно поповнив отриману в спадок від батька бібліотеку, що складалася з рукописних та друківаних слов'янських, польських, грецьких та латинських книг. Однак ці висновки базуються на огляді київської колекції стародруків з Острога, яку П.А. Сотніченко невірно атрибутував як бібліотеку Острозької православної Академії, а відтак — і самого кн. К. Острозького²⁰². Дослідження більше ніж 400 книг цієї колекції показало, що всі вони походять з Острозької єзуїтської колегії (екслібриси та записи на полях) і не мають жодних вказівок про їх належність Академії або князеві; час та обставини надходження книг до єзуїтської бібліотеки також не дають підстав вважати, що вони потрапили з православної школи чи княжої книгозбірні²⁰³. Опис майна «старого князя», котрий

¹⁹⁹ НБУВ ІР. Ф. ІІ, спр. 22365.

²⁰⁰ НБУВ ІР. Ф. І, спр. 4104, арк. 267 зв.

²⁰¹ ЦДІАУК. Ф. 25, спр. 14, арк. 387.

²⁰² *Сотніченко П.А.* К истории библиотеки острожской школы // Федоровские чтения. 1981. М., 1985. С. 149–150.

²⁰³ Див.: *Ціборовська-Римарович І.* Бібліотека острозького єзуїтського колегіуму: історія та сучасний стан фонду // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Історичні науки. Вип. 13. Острог, 2008. С. 378–392; *Мяскова Т.Є.* Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія виникнення, функціонування та сучасний стан // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 2007. Вип. 11. С. 122–135. В основі зібрання — бібліотека острозького пробоща, луцького офіціала і каноніка Миколая Олександра Рамулта, яку він за тестаментом передав острозьким єзуїтам. Єзуїтська бібліотека на часи Анни-Алоїзи Острозької нараховувала близько 4 тис. томів. У 1649 р. сюди потрапили книги Каспера Бродовського. У бібліотеці Острозького єзуїтського колегіуму зберігалися також численні рукописи. Нині ця колекція нараховує вже 520 одиниць зберігання (до 230 переглянутих нами видань були додані численні друки з інших фондів, де були відповідні записи та екслібриси). Серед них: 2 інкунабули, 26 палеотипів, плантенів 12, альдин 2, етьєнів 1, ельзевірів 1. Якись книги належали Анні-Алоїзі Острозькій, див.: *Шемета Ю.* Суперекслібрис Анни-Алоїзи Острозької у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. К., 2003. Вип. 10. С. 157–171.

зберігся в архіві Сангушків, показує, що серед його речей були переважно руські книги — Євангелія та інші церковні тексти²⁰⁴.

* * *

Як бачимо, руський магнат Василь-Костянтин Острозький у своєму повсякденні взурався на місцеві традиції. Його придворне життя носило відбиток старовини, традиційної для Дому Острозьких. Лише пишнотою речей та організацією двору й розваг при ньому він повторював життя королівського двору, як це робили й інші магнати його доби. Звісно, не цурався князь і тих «новин», які привносили його близькі (син Януш, зяті, польські інтелектуали та придворні, дружина Софія з Тарновських); його приваблювали найрізноманітніші речі, включно з астрологією та годинниками. Але все це не змушувало князя копіювати «західні зразки». Перебування кн. Костянтина майже виключно на своїй землі, у своїх руських резиденціях, серед звичної для нього природи, людності, переважно руськомовного оточення програмували його повсякденні потреби. Саме щоденне життя князя привідкриває темряву часу і дозволяє розгледіти за образом на парадному портреті риси живої людини.

²⁰⁴ Archiwum Państwowe w Krakowie (Wawel). Archiwum Sanguszków. Rękopis 68, k. 16, 20.